

પ્રસ્તાવના

‘ઇતિહાસદર્શન’ એ બે ખંડમાં પૂરી કરવા ધારેલી યોજનાનો આ એક ભાગ છે. ‘ઇતિહાસદર્શન’ માં હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન-મધ્ય-ને અર્ધાચીન યુગની તેજસ્વી મૂર્તિઓના જીવનચરિત્રો આપવાનો વિચાર છે. અમે છતાં એક અખંડ ઇતિહાસ એમાં વણાતો આવે એવી રચના ધારી છે. એમાં બે ખંડ રહેશે.

પહેલા ખંડના આવા ભાગસભ્ય છે પુસ્તકોમાં હિંદના ઇતિહાસની રૂપરેખા પૂરી થશે. બીજા ખંડના છે પુસ્તકોમાં વાતાવરણને ઇતિહાસિક રીતે અનુકૂળ સર્જી આમત્રી આપવામાં આવશે.

પહેલા ખંડના ચનાસં છે પુસ્તકોની રૂપરેખા કોઈક આવી ધારી છે.

ઇતિહાસદર્શન - ખંડ પહેલો

પુસ્તક	૧ ...	જીવનચરિત્રો [અર્ધ પૌરાણિક ને ઇતિહાસિક]
	૨	“ [મૌર્ય ને ત્યાર પછીના]
	૩	“ [“]
	૪	“ [મધ્યયુગ ને ત્યારપછીનો સમય]
	૫	“
	૬	દ્વિમાસ્ય

ઇતિહાસદર્શન - ખંડ બીજો

પ્રસ્તક ૧	કેટલાક પ્રસંગો
૨	વિષ્ણુના મુસાફરો [હિંદમાં આવેલા]
૩	હિંદના શિલ્પ લલિતવાદ્યગમ્ય ને કલાની
૪	રૂપરેખા
૫	હિંદની વિભૂતિઓ [સતો ને સિદ્ધો]
૬	હિંદના વિષ્ણુના સમાગ્રો

આવી આ ચોળના છે. આના પછી હવે ઇતિહાસદર્શન ખંડ પહેલાના પ્રસ્તકો બહાર પડશે. તેમ જ ખંડ બીજાના પ્રસ્તકો પણ વચ્ચે વચ્ચે બહાર પડતા રહેશે.

અહીં આપેલા પ્રસંગો અનેક પુસ્તકો, માસિકો, ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકો, ને નિત્યનોનોમાથી લીધેલા છે તેમની યાદી રાખવાનું પહેલેથી જની ન શક્ય. ને હવે યાદી કરતા મળે. વખત નય તેમ છે, એટલે સંપૂર્ણ યાદી આપવાનું જની શક્ય નથી પણ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારો-જયશંકર, જગન્નાથ સરકાર, બેનીપ્રસાદ, જયચંદ્રવિદ્યાલકાર, સ્મિથ, આચાર્ય દ્વાઈસેન્ટીસ, વગેરેમાંથી મળ્યા પ્રસંગો પ્રાપ્ત કર્યા છે. મહામહાર, રાહુલ સાંત્યાયન, ઔરીશાહર બોલા, હાવેલ, બાસુ, સમદર, મેકફ્રીડલ, કનીંગહામ, રમીય વગેરેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે મળીના પુસ્તકોમાં છેટે યાદી આપવાનું જની રાકે માટે પહેલેથી જ નોંધ રાખવા ધારી છે જેથી ઐતિહાસિક માહિતીનો આધાર તરત મળી ગઈ.

ઇતિહાસ દર્શન : ખંડ પાંચે

શાહજહાંનો વજર સાદુલ્લાખાન કહેતો કે જે
 અધિકારી ખેડુનો તરફ અન્યાય કરે તે રાક્ષસ જ ગણાય; ફેર
 માત્ર એટલો કે આ રાક્ષસ હથિયારને બદલે ખડિયો તે કલમ
 ધારણ કરે છે. શાહજહાં પોતે પણ-પોતાની નજર ન્યાયની
 બાબતમાં ધણી જ તીવ્ર રાખતો. એક વખત એવું બન્યું
 કે બાદશાહને દક્ષતર તપાસતાં એક ગામનું મહેસુલ આગલી
 સાલ કરતાં વધેલું જણાયું. તેણે તરત તપાસ કરી.
 સાદુલ્લાખાને જવાબ દીધો કે નદીનું વહેણ બદલવાથી થોડી
 ખેતી લાયક જમીન વધી છે. બાદશાહે પૂછ્યું કે એવી રીતે
 મેળવેલી જમીન પહેલાં ખાલસા હતી કે ખનામી ?- સરકારી
 હતી કે કરમુક્ત વપરાશ માટે આપેલી ?- જવાબ મળ્યો;
 ‘ખનામી’- ‘હારે એ જમીનમાંથી સરકારી મહેસુલ ઉધરાવી
 શકાય નહિ, ખુદાએ એ લોકોને બક્ષોસ આપી છે.’

ઉપરનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક હોય કે અર્ધ સત્ય હોય
 પણ તે વખતનું મહેસુલ સળધી સરકારી વલણ તે ન્યાય
 આપનારની મનોવૃત્તિ બતાવે છે. કહે છે કે ગુજરાતમાં

એક વખત ચાલેલો જુલમ, કેટલાક કુદરત નોડાએ, બાદશાહ પાસે ભજવી બનાવીને ન્યાય મેળવેલો. એવે વખતે પ્રતિજ્ઞના ભૂતને સામે લાવીને ગદ્દાં તદ્દાં કરવાને બદલે બાદશાહે તપામ કરાવી તો નાટકની વસ્તુ સાચી માલમ પડી. સુમાને આવા જુલમ માટે જીવનભરની કેદ મળી અને તેની મીઠકત જમ કરવામાં આવી.

હિંદનાં પ્રાચીન સામ્રાજ્યનો ઉત્સો દશ દર્પ. મદાકવિ બાણે અને ચીનના યાત્રાળુ હ્યુએન સંગે તેના વિષે કેટલીક દર્શકીત આપી છે એ ઉપરથી એના સમયની કેટલીક માહિતી મળી છે. બાણે કવિએ દર્પ ચરિતમાં આટલું લખ્યું છે: 'જેવઢ બારસ રાતના દસ વાગ્યાના સુમારે ચન્દ્ર કૃતિકા નક્ષત્રમાં હતો તે વખતે દર્પ જન્મ્યો હતો.' આટલો ચબરપી પરથી જ્યોતિષ ગણિતના આધારે સંશોધન કરીને વિદ્વાનોએ દર્પની જન્મ તારીખ રવિવાર તા. ૪ થી જુન ૫૬૦ ની નક્કી કરી છે, એમાં પણ મતભેદ તો છે જ. પણ બાણે એ જુવાનનું જીવન તેજ નિહાળવાનું છે એટલે એ ચોક્કસ તિથિ વિષે વધારે ન કહેતાં એની તરજુ વચનું એક ચિત્ત રજુ કરીએ છીએ.

એ વખતે દર્પનું વય બાળે જ અદાર-ઓગણીસ વર્ષનું હતું. પિતાની આજ્ઞાથી મોટાભાઈ રાત્તવર્ધન સાથે દૂધ લોકોને જીતવા માટે-દિમાદ્રિના તળેટી પ્રદેશમાં તે ગયો હતો. દિમાદ્રિનું અનુપમ મૌનદર્પ જોઈ રાજકુમારને વનમાં કરવાનો શોખ જાગ્યો. પરંતુ હજુ હજુ જેવા દુસ્મનો માથે

ગાજતા હતા. એટલે એ શોખ પૂરો થવાની થોડી આશા હતી. એટલામાં તો એનો પિતા પ્રભાકરવર્ધન માર્દો પડ્યાના સમાચાર આવ્યા. મોટાભાઈ દુશ્મનો સામે ગયો ને નાનોભાઈ રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો. પિતાની મૃત્યુશય્યા પર આંસુ પાડવાનું જ રાજકુમારના નશીનમાં હતું. મહાન રાજ્યની સમગ્રી જવાબદારી પાછળ મૂકીને પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો. આટલું પુરું ન હતું. આંખમાંથી આંધ્યા જતા અરબલિત અશ્રુપ્રવાહે અને ગદ્ગદ કંઠે, આ અદાર વરસના જીવાનને માતા યશોવતિના ચરણ કમળની ધૂળ માથે ચડાવીને 'સતીમા' નાં છેલ્લાં દર્શન કરવા પડ્યાં હૃદય વિદીર્ણ કરી નાખે. એવો માતાના વિરહનો ધા હજી તો તાજો છે, ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે એની બેન રાજ્યશ્રી વિધવા થઈ છે. માળવાના રાજ્યએ એના બનેલી મહુવર્માને મારી, રાજ્યશ્રીને કેદમાં નાખી છે અને હર્ષના રાજપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી છે.

નાટકના પડદાપર એક પછી એક ઝપાટાબંધ બનાવ બને તેમ આ જીવાનના જીવનમાં પ્રસંગો બની રહ્યા હતા. મોટો ભાઈ રાજ્યવર્ધન દુશ્મનોને હરાવી વિજયી થઈ રાજધાની યાજ્ઞેશ્વર પાછો ફર્યો હતો, તે તરતજ માલવરાજને દડ દેવા ચડ્યો. હર્ષ રાજધાની સાયવવા ધેર રહ્યો... પશુ... માલવરાજને હરાવ્યા પછી રાજ્યવર્ધનનું, માલવરાજના મિત્ર અને બંગાળના રાજા શર્ષાકગુપ્તે ખૂન કર્યું. રાજ્યવર્ધનને ભોળવીને જમવા નોતરી એણે કપટથી એને મારી નાખ્યો. અને પોતે નાસી ગયો. એ પ્રસંગનો લાભ લઈ રાજ્યશ્રી કેદખાનામાંથી નાસી વિખ્યાટવીમાં ભાગી ગઈ. આ સમાચાર

જ્યારે હર્ષને મળ્યા ત્યારે તેનું સાચેસાચું તેજ ઝળકી ઉઠ્યું. પોતાને નાનો અને એકલો ધારોને સા કોઈ એનું રાજ ખાખાવીખી કરી નાખવા તૈયાર થઈ ગયું હતું એ એણે જોઈ લીધું. તેણે સિંહની જેમ પડકાર ઝીલી લીધો. અને એક વખત તો ભારતવર્ષમાં ચક્રવર્તી પદ મેળવ્યા પછી જ ઝંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે એની વિજયી સેનાએ કાન્યકુબ્જ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાર પછી તો હર્ષની વિજય ગાથા શરૂ થાય છે. વિંધ્યાટવીમાં કોઈ ભયંકર એકાંત વનમાં છેલ્લો પ્રાર્થના કરીને, રાજ્યત્રી સતી ચવાની તૈયારી કરી રહી હતી, બરાબર એ જ વખતે, 'એ બહેન!' કહેતો હર્ષ જઈ પહોંચ્યો ને અર્ધ-મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં પડેલી રાજ્યત્રીને ઉગારી લીધી !

નવસકથામાં શોભે તેવા એક પછી એક બનાવો બની ગયા. વિજયપ્રાપ્તિ પછીના પાછળના જીવનમાં શાંતિપ્રિય અને પ્રજાપ્રિય રાજ તરીકે તે વખણાયો. દર ચાર વર્ષે રાજ્યની સઘળા ઉપજનું તે દાન કરી દેતો. તેણે પોતાનો અધિકાર પણ સાદા 'રાજપુત્ર શીલાદિત્ય' એ નામથી જ ચલાવ્યે રાખ્યો હતો. હર્ષની કાર્તિ સાહિત્યકાર તરીકે પણ છે. કાદમ્બરીનો લેખક કવિ બાણ તેના દરબારમાં હતો. હર્ષે ત્રણ નાટકો પણ લખ્યાં છે 'રત્નાવલી' 'નાગાર્નવ' અને 'પ્રિયદર્શના.'

પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધનું સુગ-ઉદ-દોહાના ખાનગી મંત્રી કાશીરાયે બરાબર વર્ણન આપ્યું છે. મરાઠાની બહાદુરી અને અખદલ્લીની કુનેદ એ બન્ને તરફ એણે લક્ષ આપ્યું છે.

મરાઠા સૈન્યની હાર થઇ મુખ્યત્વે કરીને સેનાપતિઓમાં થયેલા વિમંવાદને લીધે શિવાજી મહારાજની ગોરીલા લડાઈ નીતિની હિમાયત હોલ્કર સિંધિયા અને સુરજમલ જાટે કરી હતી એની વિરુદ્ધ મત હતો સદાશિવરાવ ભાઉનો મુખ્યત્વે ગોરીલા લડાયકનીતિ જોટલી મહારાષ્ટ્રના ડુંગરી પ્રદેશોમાં વિજયવતી નીવડી હતી, તેટલી ઉત્તરહિંદના સપાટ પ્રદેશમાં નીવડી ન હતી; અને એનો અનુભવ સિંધિયા હોલ્કરને પણ થઈ ચૂક્યો હતો. હજી થોડા સમય પહેલાં જ મહારાવ હોલ્કરને પસદખાને હરાવ્યો ન હતો ? હતાજ સિંધિયાને નજીબખાને એ લડાયક નીતિને પરિણામે જ માર્યો ન હતો ?— ભાઉનો ઉદ્ગીરનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો કે હવે મરાઠાએ મામે મોઝે લડાઈ આપવી જોઈએ. પસદખાન જેવા ચોનીસકલાકમાં સો માર્ઠલ સવારી કરનારા અઝા ટર્ફ સવારો સાથે મહારાષ્ટ્રીય સવારો હરીફાઈમાં ટકે તેમ હતું જ નહિ એટલે જ ઇતિહાસે આજ દિવસ સુધી ભાઉને આપેલો અન્યાય હવે સુધારવો જોઈએ. ભાઉની દલીલ સાચી હતી. અને હોલ્કર સિંધિયાની લડાયક નીતિ ખોટી હતી પાણીપતની લડાઈમાં પણ મરાઠા અશ્વધાન સૈન્યને સામે મોઝે લગભગ હરાવી ચૂક્યા હતા.

પેશ્વા બાલાજી બાજુરાવ ૨૧ મી નવેમ્બરે પોતે આવે છે એમ ભાઉને ખબર આપે છે પણ ૨૭મી ડીસેમ્બર સુધી પૈંકજીમાં વિવાહમાયી નવરા ચલા નથી ! આ ન ધારેલી લાખી મુદતને લીધે મરાઠા લશ્કરને અનાજનો તોટો પડ્યો ને પરિણામે ભાઉને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું છતાં ભાઉ ધાર્યા પ્રમાણે લડાઈ જીતી શક્યો હોત એવા સંજોગો હતા.

સદાશિવરાવ ભાઉનું છેલ્લું વર્તન વીરયોદ્ધા તરીકેનું જ હતું. વિશ્વાસરાવના મૃત્યુ પછી અને હોદ્દકર-આયકવાડની ચંકા ભરેલી હીલચાલ પછી-વીરત્વ ભરેલી રીતે સુદ્ધ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ ન હતો.

પશુ ભાઉએ બે ગંભીર ભૂલો કરી હતી. બચ્ચાં કચ્ચાંનું મોટું જળણું લડાઇમાં સાથે લીધું હતું તે કાષ્ઠપશુ તાત્કાલિક પગલું લેતી વખતે વચ્ચે આવ્યા કર્યું. અખદસ્લીને જમના નદી ઓળંગવા દીધી એ પણ ગંભીર ભૂલ હતી. છતાં રાક્ષીન્સન કહે છે તેમ, ભાઉ એની લડાયક નીતિમાં સાચો સેનાપતિ માત્રુમ પડ્યો છે.

દાસીરાવનું વર્ણન છે : ' બીજો દિવસે-(લડાઈ પુરી થયા પછી) અખદસ્લીએ સુળ-હિલ-દોલાને કહેવરાવ્યું કે વિશ્વાસરાવનું શબ જોવા મોકલો. એ પ્રમાણે સુળએ શબ મોકલી આપ્યું. નાના મોટા સૌ શાહના કેમ્પમાં એને જોવા ભેગા થયા. એનો સુંદર સપ્રમાણ દેહ જોઈને દરેકના મોંમાંથી એનાં વખાણ નીકળી પડ્યાં. મૃત્યુથી એનો અહેરો જરાપણુ વિકૃત થયો ન હતો. અને જાણે મૃત્યુ ન પામ્યો હોય-પણુ લાંબી નિદ્રામાં પડ્યો એમ એનાં પોપમાં શાંત રીતે દળી પડ્યાં હતાં; ડોકની પાછળ તરવારનો લા અને ડાબી આંખ પર તીરની ચોટ માલમ પડતાં હતાં. એને જોઈને ધણા અદ્ધાનો બોલતા હતા કે આ કાફર લોકનો રાજા છે. આપણે એને કાણુલ લઈ જઈશું. પછી શબને જરખોરદારખાનના નંજુમાં લઈ જવામાં આવ્યું.

સુખ-ઉદ્-દૌલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે અબદલ્લીને કહ્યું કે હિંદમાં મૃત્યુની સાથે વૈર પુરું થાય છે. અને મરણ પછી રાજ તો એના ધાર્મિક સંસ્કાર પામવા માટે પાછું સોંપી જ દેવું જોઈએ. અમારે ભવિષ્યમાં મરાઠા સાથે કામ પડે ત્યારે આજનું અમારું વર્તન તે વખતે જવાબદાર ગણાશે. પછી જરખોરદારખાનના વકીલ મોતીલાલ -કાયસ્થને વિશ્વાસરાવના રાજ માટે હું મળ્યો. બે દિવસ સુધી ચર્ચા ચાલી. બીજી વખત હું ગયો ત્યારે મોતીલાલે કહ્યું: 'રાજ માટે જ આવ્યા છો કે બીજું કામ પણ કરશો?'-મેં કહ્યું જે આપશો તે કામ કરીશ. પછી એ મને છાતી રીતે તંબુના અંદરના ભાગમાં સમી ગયો. એક તંબુમાં ભાડિતો વકીલ રાજ બાણુપંત ધાયલ ચમને પડ્યો હતો. બીજા તંબુમાં જંકાજી સિંધિયા બેઠો હતો. લગભગ વીસ વર્ષનો સુંદર જુવાન હતો. તેણે તેનો હાથ ઝાળીમાં ટેકવ્યો હતો. ને મને જોઈને એણે માથું નીચું નમાવી દીધું. મેં કહ્યું: 'નામવર, શા માટે ઝાણું લાવે છે? તમે તે દિવસે જે વીરત્વ બતાવ્યું છે તે તો માનવજાતની સ્મરણ પોથીમાં હમેશને માટે નોંધાય રહેશે.' તેણે કહ્યું: 'સાચું; પણ રણક્ષેત્ર પર અમારું મૃત્યુ થયું હોત. આ લોકો મારી પાસેથી છૂટકારાના પૈસા માગે છે. પણ આંહી મારી પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય? નવાબ અમારા પિતાના મિત્ર હતા-અને એટલી મદદ આ વખતે કરશે તો અમે એ ઉપકાર જૂલશું નહિ.'

મોતીલાલે કહ્યું કે છૂટકારાના ખદલામાં સાત લાખ રૂપિયાની માગણી છે.

હું નવામ પાસે ગયો ત્યારે ગૌહીલા સરદાર નજીબ-
ઉદ્-દૌલા ત્યાં બેઠો હતો. સિંધિયા સાથે એને ગેર હતું
મોટા મેં વાત કરવી મોકૂફ રાખી. પણ નજીબ-
ઉદ્-દૌલાએ નવામને કહ્યું કે કાશીરાયને કાંઈક કહેવું છે.
ને મારી હાજરીથી એ બડકે છે. મુજબ-ઉદ્-દૌલાએ કહ્યું
આપણે બન્ને એક જ છોએ ને તમારાથી કાંઈ પણ
ખાનગી હોય નહિ. પછી એણે મને બોલાવી અંગામૈયાના
સોમન આપીને કહ્યું કે નજીબ-ઉદ્-દૌલાની હાજરીથી કાંઈ
સ્થપાવવાનું નથી. મેં સંધ્યા હકીકત કહી તે વખતે તો નજીબ-
ઉદ્-દૌલાએ કહ્યું કે બરાબર છે અરધી રકમ હું આપીશ. પણ
પછી તે તરત જ વજીર પાસે ગયો. ને વજીરે બરખોર-
દારખાનને શાહની નજરમાં હથેલી ખાડવાના હેતુથી ઘાહને
વાત કરી. શાહે બરખોરદારખાનને બોલાવીને 'તમે
જોકાજી સિંધિયાને ખાનગી રીતે મંતાડ્યો છે-પૈસા લેવા મોટા
એવી ખાતમી અમને મળી છે' એમ કહ્યું પણ તે
નામુકર ગયો. વજીરે મને સાક્ષી તરીકે બોલાવ્યો પણ
તેણે પોતાની વાત બદલી નહિ. એટલે શાહે ગુસ્સે થઈને
તેનો તંબુ તપાસવાનો હુકમ કર્યો. બરખોરદારખાને
હાંધિયારીથી માથુસોને ધટિયો મોકલી બન્ને કેદાને મારી
નંખાવી દેવાની દીધા ! આ પ્રમાણે જોકાજી સિંધિયાનું
મરણ થયું

લાહિ માહેબનો મૃતદેહ-માથા વિનાનો-અન્યા પછી
વિશ્વામરાવ અને લાહિ સાહેબ બન્નેનાં શવ મુજબ-ઉદ્-દૌલાએ

મને સોપ્યા પછી મેં એ બંને દેહને ધાર્મિક સરકાર કરીને અગ્નિદાહ આપ્યો ’

ભાઉ હમેશા એક હજાર ને બસો સૂર્ય નમસ્કાર કરતો તેથી તેનું શરીર કાંતિમાન અને દઢ હતું

ઈ સ ૧૪૨૦-૨૧ માં અબ્દુર રઝાક-ધરિનનો સંદેશ વાહક-વિજયનગરમાં આવેલો તેણે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે

‘વિજયનગરનો ઘેરાવો સાડ માઈલનો હતો, તેની કિલ્લાની દિવાલો પાસેની પર્વત માળા સાથે જોડી દેવામાં આવી છે તેથી તેનો બેરાવો ધણો વધ્યો છે લગભગ ૬૦ હજાર સશસ્ત્ર સૈનિકો શહેરમાં હશે રાજાની પાસે ૧૦૦૦૦ સૈન્યો છે જેમાંથી ચાર હજાર તેની સાથે ત્યાં જાય ત્યાં જાય છે અને તેમનું ખામ કામ રસોડા ખાતામાં હોય છે તેજ પ્રમાણે ચાર હજાર સૈ ધોડેસ્વારો છે. શહેરને ફરતા સાત કિલ્લા છે’

દુનિયામાં અનેક વીર પુરુષો યર્ધ ગયા છે, પણ ગ્રીમના વીર નર લીઓનીડાસ જેવા તો ગણ્યામાં ગણ્યા જ હશે, ધરિનના શાહની મોટી સેનાને લીઓનીડાસે એક સાકડી નેળને નાકે ખડા રહીને એકને હાથે રોકી હતી આજ પણ ગ્રીસમાં લીઓનીડાસનું નામ અમર છે

એવો જ એક વીર પુરુષ દિન્દુસ્તાનમાં પણ થયો છે. તેનું નામ બાજુપ્રભુ દેશપાંડે. એ જન્મી શીવાજી મહારાજના સમયમાં થઈ ગયો. જે વખતે શીવાજી કાકણના કિલ્લાઓ જીતી રહ્યો હતો તે વખતે તેને દેશપાંડે સાથે ભારે યુદ્ધ થયેલું. દેશપાંડે બીજાપુર રાજ્યનો જાગીરદાર હતો અને તેના પિતાને બીજાપુરના સુલતાને બાવન ગામતી જાગીર આપી હતી. તે રાહીડાના ગઢમાં રહેતો હતો. રાહીડાનો ગઢ તે વખતે બહુ મજબૂત લેખાનો. શીવાજી ધણી વખતથી એ ગઢ સર કરવાનો વિચાર કરતો હતો. એકવાર શીવાજીએ આ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ દેશપાંડે આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. છેવટે હારીને તેને નામી જતું પડ્યું.

આવા બહાદુર યોદ્ધા ઉપર શીવાજી મુગ્ધ થયો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જો દેશપાંડે આપણા પક્ષમાં આવે તો ધણી મદદ મળે અને ધાર્યું કામ પાર પાડે. બાજુપ્રભુ સાથે મૈત્રી કરવા શીવાજી સનોરાત દિશ્મત કરીને રાહીડાના ગઢ પર ચડી ગયો અને બે ઘણે તેની સામે જઈને ઉભો રહ્યો. શીવાજીને આ પ્રભાણે પોતાની સામે ઉભેલ જોઈને દેશપાંડે આશ્ચર્ય પામ્યો. પોતાને ઘેર આવા મોટા મહેમાન આવેલા જોઈને તેણે એમની ખૂબ ખાતરબરદાસ્ત કરી. વાતવાતમાં શીવાજીએ દિલ ખોલીને સમજાવ્યું કે અત્યારે તમારા જેવા વીર પુરુષોની મદદથી જ દેશ સ્વતંત્ર થઈ શકશે.

બાજુપ્રભુને શીવાજીનું કહેવું મળે ઉતર્યું. તેણે શીવાજીને પોતાના સાથી તરીકે સ્વીકારીને રાહીડાનો કિલ્લો એને હવાલે કર્યો. એની સહાયથી કાકણ દેશનો ધણો ખરો ભાગ શીવાજીએ જીત્યો કર્યો. આટલી દહે વાત મઠ ત્યારે

બીજાપુરના સુલતાનની આખ ઉધડી અને તેનું જોર નરમ પાડવા તેણે પોતાના સરદાર અફઝલખાનને મોટા લાવલકડ સાથે મોકલ્યો. અરસપરસ સુલેહશાન્તિ કરવાની વિદ્વિમા શીવાજી મહારાજે તેના પેટમાં વાધનખ બોલીને તેને બોલ બેગો કરી દીધો. શીવાજીને તારાજ કરવાને સુલતાને મોટી સેના સાથે બીજા સરદારને રવાના કર્યો. આ સેનાએ શીવાજીને પન્હાજના ગઢમાં ઘેરી લીધો. ચાર મહીના સુધી તે કિલ્લામાં ભરાઇ રહ્યો, પણ આખરે શીવાજીએ તે જગ્યા છોડીને નાસી જવા ધાર્યું. ચાલ હજાર સૈનિકો સાથે શીવાજી વિશાળગઢ તરફ નાઠો. બીજાપુરનું સૈન્ય તેની પાછળ પડ્યું.

ગતભર કુચ કર્યા પછી શીવાજી હુગરમાં યજ્ઞને જવાના એક સાકડા ધાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. શત્રુની સેના પણ પાછળ ધસતી હતી. તેને લાગ્યું કે હવે કાઈ રીતે બચાવ થાય એવું નથી, અને વિશાળગઢ તો હજી દૂર. તેથી તેણે દુશ્મનોની સામે જ થવાનું ઠીક ધાર્યું. થોડી વારમાં ત્યાં પ્રબળ યુદ્ધ જમ્યું. ચાર હજાર મરાઠાની મુઠ્ઠીભર સેના અગ્નિહૃત મુસલમાનો સામે શી રીતે ટકી શકે? તેની વીમાત શી? એ વેળા બધા મરાઠાના બૂકા નીકળી જાય એવું હતું.

પણ બાજીપ્રભુએ કહ્યું, ‘મહારાજ, આપ વિશાળગઢ સીધાવો. જ્યાં સુધી આપ ત્યાં હેમકુશળ નહિ પહોંચો ત્યાં સુધી હું મુસલમાન ફોજને રોકી રાખીશ. આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કાઈ બચ્ચાને ચસવા નહિ દઈ.’ શીવાજીને તેનું કહેવું ઠીક ન લાગ્યું. પણ જ્યારે સધળા મરાઠા સરદારો

તેમાં સંમત થયા ત્યારે ન છુટકે બે હજાર મરાઠા લઈ શીવાજી મહારાજ વિશાળગઢ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શીવાજીના ગયા પછી દેશપાડિએ બાકીના સૈનિકોને એ સાંકડી નેળમાં જુદી જુદી જગ્યાએ ગોઠવી દીધા; અને પોતે પચાસ યોદ્ધાઓ સાથે નેળને મોઢે ઉભા રહી દુશ્મનો સામે ટક્કર ગ્રીલી. ચતુઓનો ધસારો તો જરૂરી હતો. બાજીપ્રભુએ એવું તો ધોર યુદ્ધ જમાવ્યું કે દુશ્મનોના તંગ દીધા પડ્યા. શીવાજી મહારાજે મહીસલામત વિશાળગઢ પહોંચી તોપનો અવાજ કર્યો. બાજીપ્રભુએ તો અજબ રમખાણ મચાવ્યું હતું. છેવટે તોપનો અવાજ સાંભળી તે અમજ ગયો કે શીવાજી સલામત પહોંચી ગયો. ધાવણ થએલો ને લોહીથી નીતરતો બાજીપ્રભુ પોતાના પચાસ જુવાનો સાથે ત્યાં પડ્યો અને મરીને અમર થઈ ગયો.

અમ્બતચત્રુને સત્તાનો લોભ થયો. પોતાના પિતા રાજા બિંબિમારને મગધની ગાદી પરથી ઉઠાડી પોતે ગાદી પર ચઢી બેઠો. એટલેથી ન અટકતાં તેણે રાજ્યને કેદમાં નાખ્યો. રાણી વેંદેહીએ પોતાના પુત્રને આવું ધાતકી કામ ન કરવા વીનવ્યો પણ તેણે ગણકાર્યું નહિ. અમ્બતચત્રુનો મપ્ત દુક્રમ હતો કે કોઈએ બિંબિમારને મગવા ન જતું તેમ ખાવા પણ ન આપવું. માત્ર પતિવ્રતા રાણી આ દુક્રમનો ભંગ કરી હમેશ રાજ્યને મગવા જતી. ને પોતાના પગનાં પોલા કાંસામાં દૂધ ભરીભરી ગમ્મને જાતીમાતી પાઈ આવતી. અતે ચોક્કિપટ્ટેરો એવો મપ્ત થયો કે રાણી પણ

રાજને મળી શકે તેવું રહ્યું નહિ. રાજ બિબિસાર કેદખાનામાં ભૂખે મરવા લાગ્યો.

એક દિવસ અંધારી રાતે થોડો થોડો વરસાદ પડી જમીનમાંથી સુમધી છુટતી હતી. આખું નગર શાંતિમાં ધોરતું હતું. અન્નતશત્રુના પુત્ર ઉદયભદ્રની આંગળી પાકી હતી તેથી તેને નિદ્રા આવતી ન હતી. ઘડીઘડીમાં તે વેદનાથી ચીસ પાડી જાગી ઉઠતો હતો ને ‘પિતાજી ! બહુ દુઃખ થાય છે’ એમ કહી રડી પડતો હતો. અન્નતશત્રુએ વહાલથી તેની દુખતી આંગળી મોંમાં રાખી, ને કંઈક આરામ મળવાથી કુંવર નીરંતે સૂઈ ગયો.

એ જ વખતે એક દુઃખી દેખાતી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો. તે અન્નતશત્રુની માતા રાણી વૈદેહી હતી. તેણે પાસે આવી અન્નતશત્રુ સામે કપકાલરી આંખે જોયું ને પછી ધીમેથી કહ્યું, ‘અન્નતશત્રુ ! તને તો જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ? પણ તું નાનો હતો ત્યારે આટલા જ હેતથી તારી દુખતી આંગળી જેણે મોંમાં રાખી હતી, તેને તું આજે કેદમાં પુરી ભૂખે મારી રહ્યો છે !’ અન્નતશત્રુની દષ્ટિ એકદમ ખુલી ગઈ. તેને પિતાનું વાત્સલ્ય સાંભર્યું ને પોતે તેના જોળામાં ચડી હસ્યા કરતો તે દિવસો યાદ આવ્યા. એકદમ તે પોતે જ કેદખાના તરફ દોડ્યો ને તાળું ખોલી નાખ્યું.

અંદર અંધારા ઝોરડામાં એક તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ શરીર પડ્યું હતું. અન્નતશત્રુએ તેનો હાથ પકડી વહાલથી કહ્યું, ‘પિતાજી ! હું અન્નતશત્રુ આપની પાસે આવ્યો છું. જરા સામું તો જુઓ !’ બિબિસારની મુછના જે ચાર વાળ

હાલ્યા; પણ તે માત્ર પવનથી. હમણાં બોલશે એમ લાગ્યા કરતું હતું; પણ કંઈ જવાળ મળ્યો નહિ.

અખતયનુ નાના બાળકની માફક ધૂસકે ધૂસકે રોઈ પડ્યો ! 'ઓ પિતાજી ! હું અખતયનુ કરમઈ છું. એક વખત મારીનો બોલ તો બોલો !' કાણ બોલે !

હજરત મોહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબને હાતિમા નામે પુત્રી હતી. તેને બે પુત્ર હતા: હસન અને હુસેન. હસનને મદીનાની માદી મળી ને હુસેન તેની સાથે રહ્યો. ને વખતે મદીના અને દમાસ્કસ વચ્ચે હડહડતું વેર ચાલતું હતું. પયગમ્બર સાહેબના બ્દાલા શિષ્ય માવીયાનો પુત્ર યેઝીદ દમાસ્કસની માદીપર હતો. યેઝીદ કપટ કરીને હસનને તેની જ બીબી ઝોબેદા મારફત ઝેર આપી મારી નખાવ્યો. હવે દમાસ્કસ સામે લડવા માટે એકલો હુસેન રહ્યો.

હુસેનનું અંતઃકરણ પોતાના વડીલ બાઈના મૃત્યુથી ચીરાઈ ગયું. તે લામ હૃદયે પોતાના પિતામહ પયગમ્બર સાહેબની કબર પાસે જઈને બેઠો. આખા મદીનાની પ્રજાનાં આંસુ પણ એને પીગળાવી શક્યાં નહિ. એ તો દર્વેશ જેવો બની ગયો ને લગભગ એકાંત જીવન ગાળવા લાગ્યો.

પણ યેઝીદને આ સમાચારથી શાન્તિ થઈ નહિ. એને તો હુસેનનું ખુન કરવું હતું; ને ખુન તો આવ્યા પવિત્ર રમગમાં ચાપ નહિ. તેણે એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી.

હુસેનને અબદુલ્લા ઝૈવદ નામે એક અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતો. તે કુશમાં રાજ્ય કરતો હતો. કુદરત દમાસ્કસનું

ખડિયુ રાજ્ય હતુ યેઝીદે તેને કહ્યું કે જો તુ હુસેનને પેલી પવિત્ર આરામગાહમાંથી દૂર જેચી લાવે તો તને પુખ્ત પૈમો ને અત્રત્રતા બક્ષુ !' અમદુલ્લાએ આ કબુલ કર્યું પછી મિત્રાપના વહાવભર્યા સદેશાઓ ને મર્દાનગીભર્યા શબ્દોથી, અબદુલ્લા ઝેયદે હુસેનનું દિવ પીગળાવ્યું, ને બના બોળા હુસેને તેના શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકી કુદા જવાનું આમ તણુ સ્વીકાર્યું.

મદીનાની પ્રજા આ મહામાયારથી ગભરાઈ ગઈ હુસેનને આસુ મારીસારીને ન જવા લોકોએ વિનંતિ કરી, પણ હુસેને જવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

પછી હુસેન પોતાની સ્ત્રી, બાલમચ્ચા ને કખીસો લઈ રવાના થયો. રસ્તામાં થોડા દિવસો તો મુશ્કેલી નડી નહિ ને સુખરૂપ માર્ગ કાપતા સૌ આગળ ચાલ્યા પણ કોણ જાણે કેમ તેઓ રસ્તો ભૂલ્યા અરબસ્તાનના પ્રખર સૂર્યના બાળી નાખે તેવા કિરણો ધમધમતી રેતીમાં તપતા હતા, પનન પણ સુસવાટા દષ્ટ કૂકતો હતો ને પાણીનું ટીપુ સંગ્રહ ન મળે તેવા ભયકર મેદાનો આગળ ને આગળ આવતા હતા હવે પાછા ફરવું મુશ્કેલ હતું હુસેને પોતાના માણસોને મુકામ કરવા હુકમ કર્યો ને થોડાકને પાણીની શોધ કરવા મોકલ્યા તેજ વખતે સમાચાર મળ્યા કે તેના મિત્ર અમદુલ્લાએ વિશ્વાસઘાતની બાજુ ગોડવી છે ! પણ હુસેનનું ચિત્ત અત્યારે માત્ર પાણીની શોધમાં હતું તેણે મોકલેલા માણસોએ પાણીનો એક ઝરો શોધી મળ્યો, પણ યેઝીદના હથિયારબધ માણસો તેની ચોકી કરી રહ્યા હતા !

અને હવે દુસેનના તણુનો દેખાવ હૃદયદ્રાવક બન્યો. નાનામોટા સૌ પાણી પાણી ડગતા હતા ઉપગ આરાભરી દષ્ટિ ફેરવે ત્યાં ચોખ્ખુ આરમાની આકાશ તપી ગયું હતું માતાની હાતીમાંથી દધની સેર સમાઈ ગઈ દુસેનના નાના કુમળા બાળકના હોઠ પાણી વિના સૂકાઈ જતા હતા બધી જગ્યાએથી એકસરખો હૃદયદ્રાવક અવાજ આવતો હતો 'પાણી ! પાણી !'

દુસેનની સ્ત્રી પોતાના બચ્ચાને સહી ગોઠણિયાબર પડી ફૂમકા ખાંતી મોલી ' ખુદાની ખાતર માત્ર આ બાળક માટે બે ગીધા પાણી લાવો ! ' આ દેખાવથી દુસેનનું મગજ ફરી ગયું તે પોતાના બાળકને લઈને પેલા પાણીના ઝગ પાસે દોડ્યો પણ અફસોમ ! એના દુશ્મનોના હૃદય આ દેખાવથી પણ પીગળ્યા નહિ કુમેને પાણી માગ્યું ત્યાં તીર આવ્યું, અને એવા એક તીરથી પેલું કુમળું બાળક વીંધાઈ ગયું

પોતાના બાળકના ખૂનથી તગ્બોળ થએલા હાથે દુસેન ગાંડા જેવો પાછો ફર્યો એની આખમાં આસુ આને એટલી પણ ભીનાય હવે રહી ન હતી. પોતાના પ્યારા બચ્ચાની હેક્કી દષ્ટિ પાણી માગી રહી હતી ને હાથ વાગવાર અત્યંત દર્દથી મો તરફ વળતો હતો થોડીવારમા તે દુમેરાની તૃષા છીપાવવા આવ્યું ગયું

દુસેન અને તેના માણસો હવે લગાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયા વિશ્વાસઘાત ને કરતાની સામે દુસેન પોતાના માણસોને લઈ જુખ્યા વરૂની માફક તૂટી પડ્યો ! તેનો

ભત્રીજો ને બહાના અફમરો એક પગી એક કપાઈ ગયા !
હેલ્લે માત્ર હુસેન પોતે ગલ્લો ! પણ તેણે તો ગળમ કરી
તેના એક એક ઝપાટાથી દુશ્મનોના થોકડેથોકડા વઢાઇ
પડતા હતા છેવટે દુશ્મનો ઝરો છોડી દઇને જીવ મચાવવા
જેમ આવે તેમ નાસી છૂટ્યા !

હુસેન ઝરા પાસે જઈ તેના મીઠા ઠંડા પાણીમા દૂદી
પડ્યો ! તેના મુઠ્ઠા લુખ્ખા હોઠ પર છારી વળી હતી ને તે
પાણીની મીઠાશ સુધી સડે એટલો બેમાકળો બની ગયો
હતો તેણે બોમો ભરી પાણી લીધું પણ તે હોઠને અડકાડે
તે પહેલા તેના બહાના મિત્રો ને સ્ત્રી પ્યારો ભત્રીજો ને
પ્રિય પુત્ર સૌ તેને યાદ આન્યા અને પોતાના હાથમા પાણી
પાણી પોકાગતા મરી ગએલા તેના નાના પુત્રનો મૃત્યુ
મમયનો દુ ખાત્ત પોકાગ તેની મામે ખડો થઇ ગયો !
પોતાના હોઠ પણ ભીંજાવ્યા વિના તેણે પાણી નીચે નાખી
દીધું ને તલવાર લઇને તે નાસતા દુશ્મનોની પાછળ દોડ્યો

અને હુસેન મૃત્યુથી અમર્ત્ય બની ગલ્લો !

આજથી તેરસો વર્ષ પહેલા બનેલા આ બનાવને
દરેક સાચો ઇસ્લામી આજે પણ મહારે છે ને હસન અને
હુસેનના નામથી આજ પણ મુસ્લીમ દુનિયા એ કરુણ
બનાવ પર આસુ સારે છે

બાજી પ્રભુ દેશપાડેનું નામ મરાઠી ઇતિહાસમા મશહૂર
છે પણ શિવાજી મહારાજના સન્યમા પાંચ 'બાજી' હતા
આ એક બીજા બાજીની વાત છે કન્હોજી નાયકનો એ પુત્ર

વિજયપુરનું લશ્કર લઇને જ્યારે ક્ષેત્રજ્ઞાન નામે મગદા
પુના ઉપર આવવા માડ્યો ત્યારે શિવાજી મહાગજ કન્દોળ
નાયક માથે થોડું આવતા સૈન્ય લઇ પુરદર ગયા, અને
ત્યાંથી થોડું પાલટળ ને થોડા ચૂટી કાઢેલા મરાઠો ભગવા
જુડા સાથે ક્ષેત્રજ્ઞાન સામે લડવા મોકલ્યા પણ શિવાજીનું
આ નાનું લશ્કર હાર્ણ, વેગતું ગયું ને પાછું હાંચુ એવી
ચિત્તિમા ભગવા જુડા માથે તેના રક્ષણ માટે માત્ર ચાળીસ
પચાસ માણસો ગયા. આ વખતે કન્દોળનો પુત્ર બાજી,
પિતાને જણાવ્યા વિના જ આ જુડાના રક્ષણ માટે દોડ્યો
શત્રુઓને લાગ્યું કે ભગવો જુડા આ લીધો આ પકડ્યો, પણ
એલામા બાજી નાયકના આવવાથી બાજી બદલી મર્ઝ બાજીએ
હા કરી એકમાત્ર પાત્ર માનને કાપી નાખ્યા અને દુશ્મનની
આગલી દરોહને પીખી નાખી ગઢધ્વજને બચાવીને જ તે
પુરદર પાછો ફર્યો આ પગક્રમની શિવાજીને ખબર પડતા
ને ઘણો જ પ્રસન્ન થયો ને બાજીને 'મગલગવ'ના ખિતાબ
આપ્યો, પોતાના ચૂટી કાઢેલા થોડામાથી બે થોડા પણ
આપ્યા ને તેને પોતાની પાસે ગાખી લીધો.

જીના વખતમા લડાઇના સમયમા સાકેતિક પત્રો કેમ
લખાતા તેનો આ નમૂનો છે

અ જી ડા ટ જો ખ ગ ધ ટ
આનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણેના તેના ઉકેલના અક્ષરો તેને
બદલે મૂકી દેવાથી મળી રહે અ=ક, જ=દ, ડ=વ, ટ=ર,
ટ=ર, ખ=ન, ગ=પ, ધ=હ, એટલે કે 'મદુવાર દોન

પ્રહર. ' આવો પત્ર શત્રુના હાથમાં કદાચ જાય તો પણ તેને એમાંથી બાતમી ન મળે.

જલપાન, શૂભિપાન, વિમાન, અગ્નિપાન ને વ્યોમપાન, આ પાંચ શબ્દો જે પાંચ રીતે આપણે માર્ગવ્યવહાર ચલાવતા તેના સૂચક છે. વિમાન શબ્દ વિષે એક વિદ્વાન નીચેનો શ્લોક ટાકે છે:

ગરુડ્મદહસૈ કમલૈરન્યૈ. પક્ષિગૈરપિ
આકાશે વાહયેદાનં વિમાનમિતિ સજ્જિતમ્

અગરત્ય ઋષિ પોતાની મહિતામાં પક્ષીઓને શી રીતે કેળવવા કે જેથી તેઓ આકાશમાં વિમાન ચલાવી શકે તેનું વર્ણન કરે છે વિષ્ણુનું નામ ગરુડવાહન કહેવાય છે અને અગ્નિ ગૃધ્રવાહન ગણાય છે કદાચ પોતપોતાના વિમાન આ પક્ષીઓની મદદથી ચલાવવાનું તેમણે સુગમ કર્યું હોય તે સંભવિત છે હાથી લગાઈમાં *કબુતરોએ કેવો લાગ લગવ્યો હતો તે સૌને યાદ છે. રાવણે પોતાના વિમાનના જ બળથી કેર વર્તાવ્યો હતો ગમચંદ્ર પુષ્પક વિમાન દ્વિમાલય પર તજી દે છે એમાં એમનો હેતુ આ માર્ગનો અત્યંત દુરુપયોગ થવાથી તેનો નાશ કરવાનો પણ હોય !

* સદેશ લાવવા લઈ જવામાં બહુ જ નામના જોને મળી હતી તે કબુતર ' લીલી ' બરાબર વખતસર સદેશો પહોંચાડીને ' શેર એમી ' નામના કબુતરે આખા સૈન્યને ખોતના પંતમાંથી બચાવી લીધાનો દાખલો છે.

બાહ્ય પ્રભુ દેશપાડે ઉપરાત એક ખીજ બાહ્ય નાયકની વાત હમણા ચર્ચા હવે ત્રીજા મુરાર બાહ્ય પ્રભુની એક વાત પુરદગ્નો કિલ્લો મોઝન લશ્કરે ઘેર્યો હતો રાજા જયમિત્ર જેવો અનુભવી સેનાપતિ અને બાદશાહે તાજેતર માજ મોકલેલું ભારે તોપખાનું, એટલે કાઈ રીતે મુરદર ટકે એવી આરા ન હતી આશાના મધ્ય દોર તરી નામ ત્યારે ઘણી વખત માણસ છેલ્લો હિસાબ કરી લેનાની તૈયારી કરે છે એ લયમ્ પગ આવે ત્યારે નહિ ધારેલા પરાક્રમ અને સાહસ માણસ કરી જેમે છે મુરાર બાહ્યને ત્યારે ખમર પડી કે વિરખાન પાચ હજારનું સૈન્ય લઈ કિલ્લો સર કરવા ટેકડી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતમે મગમ લઈને તે મેદાને પડ્યો હાથોહાથની અપાઝખી જ ચડ ચર્ચ મુરારે તે દિવસે હદ કરી નાખી પાચસો માણસને કાપીને પોતે સીધો વિરખાનના ઉપર જ ધસ્યો સાથે માત્ર સાડ જ મરાઠા હતા આ વિગ્વ પગક્રમ જોઈને ખાન તો દગ ચર્ચ ગયો તે પણ ખરો મુસનમાન બચ્ચો હતો તેણે તેને ચરણે થવા કહ્યું અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીવિતદાન આપવાનું ને પોતાની પાસે સગદાર તરીકે રાખવાનું જણાવ્યું પણ ગણુરને ચડેનો મનુષ્ય એમ કાઈ નફોતોરો ગણુવા જેસે છે ? ત્યા ફના કરવાની કે ફના ચર્ચ જવાની અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાની જ સગત ચાલતી હોય ત્યા સુ મનુષ્ય કે સુ આખી પ્રજા કાઈ દિવસ ગણુતરી કરતી જ નથી મુરાર બાહ્ય ત્યાં જ તણુસો મરાઠા સાથે રણુમા પડ્યો આ સમાચાર ગઠમા પહોંચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન ચડકતા બહાદુર સૈન્યને જાણે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાન વાળ્યો

કે 'નાયક પડ્યા તેથી શું થયું ?' અમે સધળા એના જેવા જ છીએ અને એની જ હિંમતથી લડવાના છીએ. નાયક પડવાથી કાઈ લડાઈ ખતમ નથી થતી.'

ન્યાય, કેળવણી, શહેરસુધારણા અને સહકારી મંડળ, આ ચાગને અત્યાગના સુધારાના સ્તંભ ગણી શકાય. એ પશ્ચિમની વિદ્યાના જ બીજ છે અને આપણે ત્યાં આ વિચારો નવીન છે એમ ઘણા માનતા લાગે છે. પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી વચ્ચેનો યુગ પડતો મૂકીએ. જેના નિષે આપણને કાર્ષક માહિતી મળી શકી છે તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાની) આ વાત છે

વાઈમરોય સાહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં નવો ન હતો ચદ્રગુપ્ત અને તેની મંત્રી પરિષદનો એ કાળનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે મંત્રીપરિષદમાં મંત્રધર, એક પદવીધર મંત્રી, એક પદાધિકારથી વિહીન-રાજ્યનો નોકર નહિ તેવો-મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા આવશ્યક કાર્યને પ્રસંગે આ મંત્રીઓ અને મંત્રીપરિષદની સલાહ લેવાતી અને મહુમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતુ જો કે રાજાને નિષેધ એટલે કે વીટો-નો અધિકાર હતો

પરંતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમાં શાસનતંત્ર ઉપર પ્રજાનો મત હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ એના ટેકામાં વધુ બે શબ્દો મળી આવે છે પૂર એટલે નગર કે રાજધાની. તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના ગહેવાશી એ શબ્દ થયો.

જનપદ એટલે રાષ્ટ્ર-દેશ. એ ઉપરથી જનપદ એટલે જનપદના-દેશના-નિવાસી. રાજધાનીના નિવાસી તે 'પૌર' અને રાજધાની મિવાયના પ્રદેશના-દેશના રહેવાસી તે 'જનપદ' જાડી ભાષામાં બોલીએ તો શહેરી અને ગામડિયા

પણ જનપદ શબ્દનો અર્થ શ્રેણી, જાતિ, ગણ, મધ એવો પણ થઈ શકે છે 'પૌર-જનપદ' એનો અર્થ રાજધાનીની 'મ્યુનિસિપાલિટી' તથા દેશસઘ કે ગામ્પ્રસઘ એવો થાય એવી મર્યાદાઓ હોવાના ધણા ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

દશરથગણએ યુવરાજને નિયત કરવા પૌર-જનપદ સભા બોલાવી હતી મહાદ્ બિદુમારે તક્ષશિલાના 'પૌર' ને આજ્ઞા કરી હતી કે તક્ષશિલાના ઉપરાજને તે પદમ્યુન કરે. વધારે કર નાખવા હોય ત્યારે ગણ પૌર-જનપદ પાસે માગણી કરે એવો ચાલુક્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે કર વધારવો, ઘટાડવો કે કાઢી નાખવો એ પૌર-જનપદને આધીન હતું આવા બીજા પણ છુટાછવાયા ઉદાહરણો પરથી નક્કી થાય છે કે દિલ્લિસ્તાનમાં પ્રજાશાસન ધણા પ્રાચીન વખતથી ચાલતું આવ્યું છે

ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમાં 'પ્રજાસ્તા' નામનો એક હોદ્દો હતો એને આપણે દક્ષતરદાગ કહી શકીએ એને જે જે વાતની નોંધ ગમવાની હતી તેમાં દેશસઘ જાતિમધ-એ મર્વ સંસ્થાઓના નિયમ રીતરિવાજ વગેરેની નોંધ પણ કરવાની હતી.

નાનાદેવવિસના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. સવાઈ માધવરાવ ઉપર એને પ્રીતિ હતી. એની ઈચ્છા હતી કે એ જીવાન, પેશ્વાની ગાદીને શોભાવે એવો જ્વાહર થાય. એટલા માટે એણે એને આજીરાવ બીજાની મંત્રીથી દૂર કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યાર પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો. આ મરણ આપઘાતને લીધે થયું છે એમ સાધારણ માન્યતા છે, તેમજ એ આપઘાત માટે નાનાદેવવિસ સખ્ત દેખરેખ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.

પણ નાનાના જીવનનું આ કથક કલ્પિત છે તેમ જણાય છે. પેશ્વાના કુટુંબમાં ક્ષય તરફનું વલણ જોવામાં આવ્યું છે. ખાલાજી આજીરાવ, માધવરાવ અને ચીમનાજી આપ્પા એ રોગથી જ મરણ પામ્યા હતા. સવાઈ માધવરાવનું શરીર પણ ક્ષયના વલણવાળું હતું તેમજ તેને ચક્રર પણ આવતાં. આવી સ્થિતિમાં મહેલ ઉપરથી તે પડી ગયો અને તેનું મરણ થયું. તે સમયે જુદાજુદા ત્રણ માણસોએ જુદે-જુદે સ્થળે લખેલા ત્રણ પત્રો મળી આવ્યા છે. તુકેજી હોલ્કરે અહલ્યાબાઈ ઉપર લખ્યું છે કે 'સવાઈ માધવરાવ અકસ્માતથી પડી ગયો.' સવાઈ માધવરાવના મરણ પછી માત્ર પદર દિવસે પુનામાંથી જ લખેલો બીજો પત્ર જણાવે છે કે 'વાયુના ઉપદ્રવથી સવાઈ માધવરાવ પડી ગયો.' આપઘાત કર્યાનું માત્ર અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે. નાનાને જ્યારે આ અકસ્માતની ખબર પડી ત્યારે તે હિતાવજે મદદ કરવા દોડ્યો, અને તેમ કરવા જતાં તે પોતે પણ બહુ ખરાબ રીતે પડી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો.

કુર્મનું રાત્રી અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે લોકોને અચાનક ઉત્સાહ આવ્યો હતો એટલે એમણે એકમતે મીઠા પિટિય-ગાળતી મામણી ઠરી એમ કહેવાય છે ! દિલ્હીસ્તાનમાં કુર્મનો પ્રેસ કોરીના ઉત્પન્નમાં સૌથી મોટો હિસ્સો ધરાવે છે. ધણી અંગ્રેજો ત્યાં એ ખેતી ઉપર જ મોની મિલકત ધરાવતા ધર્મ ગણા છે ત્યાંની ૪૮૧૪૨ એકર જમીન આ ખેતીમાં છે કુર્મનો પ્રેસ આ જાનની ખેતી માટે ઉત્તમ હતો અને અંગ્રેજોની વસાહત માટે પણ ઉત્તમ હતો, વળી કુર્મનું ગાળ્ય ખાનમાં યથુ ત્યારે દરેક કર્મચીને રૂપિયા પચીસ હતો દરેક લોકોને નહતે રૂ. ૫૬૭ હતો અને દરેક મેજાને રૂ. ૬૫ હતો તથા દરેક ટીપ્પનને રૂ. ૫૫ હતો એમ કાર્મક વહેંચણી થઈ હતી !

કુર્મના ગાળને એવી સરલુદિ ધર્મ કે તે પોતાનો અન્યાય ગણી કડવા ટો ઈજ્જત મયો. ૪ સ ૧૮૫૨ માં એના એકની એક પુત્રી પણ સાથે હતી રાજને બીજો તો કાદ દાખો ન થયો, પણ દીકરી વહીવે કિશિયન ધર્મ ને કાર્મ અંગ્રેજોને પાસી, અને પોને થોડામણા અતિ માનવાચક રાખે લોડ ડેવહાડિસી પાસેથી મૂગે મોએ સાલગી રહો !- અનન્ય, એણે પોતાનો કેસ રણ કર્યો હતો અને એક પેપર પણ અંગ્રેજોમાં છપાવ્યું હતું

શિવાજી મહારાજની માથે વિજયપુરના શાહને મધિ કરવાની જરૂર પડી હતી તે વખતે વિજયપુર તરફથી શાહજીને મધિદન તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યા, પિતાને આવતા

સાબળીને શિવાજી તેમને મળવા ગયો સાથે માતા જીજ્ઞામણ તથા રાણી સાધ્વબાઈ અને સોયરાબાઈ પણ હતા શાહજી નજીક આવ્યા ત્યારે શિવાજીએ દડવત પ્રણામ કર્યા ઘણા દિવસે આપુ કુટુંબ મળ્યું પછી શાહજી પાલખીમાં બેઠા ને આખો ગમાવો આગળ ચાલ્યો પણ શિવાજી તો પિતાની પાલખી સાથે પગે પાળો જ ચાલ્યો આવતો હતો શાહજી માટે ખડા કરેલા મડપમા જ્યારે તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે શિવાજીનું હૃદય તો ક્યાગનું પિતાની પામે બેચાગ વાતો કરવા ઉત્સુક બની રહ્યું હતું પોને જીવાનીમાં શાહજીની આગાનું ઉલ્લંઘન કરી વિજયપુર સાથે લડાઈ કરી, શાહજી કેદ થયા ને તેને દુઃખ પડ્યું એ પ્રસંગની તેણે માફી માગી લીધી ઉગ્રમા ઉગ્ર સયમ ને વીરત્વ સાથે મળેલી આ નમ્રતા જોઈને શાહજી ઊભા થઈ ગયા અને શિવાજીને બેઠી પડીને બોલ્યા, ‘ માફી કેણુ માગે ? હું કે તુ ’ તે સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ પહેલવહેલી કલ્પી ને તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું ‘ પછી પુના મુકામે બાપદીકરા વચ્ચે સંધિ થઈ વિજયપુર સરકાર તરફથી શાહજી ને શિવાજી તરફથી શિવાજી પોતે શાહજી જવે ત્યાં સુધી વિજયપુર સાથે સંધિ રાખવાનું શિવાજીએ વચન આપ્યું ને વિજયપુર મરકારે તેને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબુલ્યો બાપ સરકારી પેન્શનર, પણ દીકરો સ્વતંત્ર રાજ્ય

બાપદીકરો ત્યાથી કેટલાક કિલ્લા જોવા નીકળ્યા રાયરી પહોંચ્યા ત્યારે બાપે જોયું કે આ સ્થળ દુર્બલ છે. તેણે શિવાજીને કહ્યું કે ચારે તરફ ડુંગરાથી વીંટાયેલા આ સ્થળને કિલ્લાથી રક્ષિત કરી દે તો નમૂનેદાર કિલ્લો થાય

રાયગઢને બદલે આ જગ્યાને મુખ્ય સ્થળ બનાવવા જેવું છે શિરાજીને બાપની અનુમતી સલાહ ગમી અને તેણે રાયરીનો ગાયગઢ બનાવ્યો. એ સ્થળને કિલ્લેબંધી કરી મજબૂત બનાવવા માટે તેણે આમાજી સોનદેવને નીમ્યો તળેગીથી મો કૂટ જિએ માતા જીજ્ઞામણીનો મહેલ મન્યો. ન્યારે કિલ્લાનું કામ પૂર્ણ થયું ત્યારે શિરાજીએ ઢંઢેરા પીગાવ્યો. કે દરવાજા સિવાયના બીજા કોઈ પણ રસ્તેથી જો કોઈ પણ ગઢમા પ્રવેશ કરે તો તેને સોનામહોરની કાચળી અને સોનાનું કડુ બેટ મળશે કુંગરાની રજોરજ વાત જાણનાર એક મહારે આ બીડુ ઉપાડી લીધું તેણે તો આ કુંગરાના છાના રસ્તા, ભોયરા, પગદડી ને એક કુંગરામાથી બીજામા ને બીજામાથી ત્રીજામા ચાલ્યા જતા મેતાકુકડીના અનેક માર્ગો નાનપણના તોફાની જીવનમા જોઈ કાઢ્યા હતા શિવાજી મહારાજ અને મડળ જીજુ હવે ત્યાંથી એક ધડીમા તે અદક્ષ ચર્ચ ગયો. જોતજોતામા કેણુ જાણે ક્યાંથી તેણે કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો ને ધડીના છટા બાજમા તો સૌ જીએ તેમ કિલ્લાની ટોચ પર મહારે મડાવેતો વાવટો દેખાયો.

શિવાજી પાસે આવીને તેણે પ્રશ્નામ કર્યા મહારાજે તેને ઈનામ આપ્યું ને તે રસ્તાનું નામ 'ચોર દગ્વાજ' પાડી તેને સુરક્ષિત દરવાજાઓ રોકાવી લીધા.

આ પછી એક વખત એક રખારણુ રાયગઢમા આવેલી દૂધ વેચતી જાય ને ઢેકઢેકાણે ઝોગી ચતી જાય રાત પડી ગઈ, દરવાજા બંધ ચર્ચ ગયા ને તે કિલ્લામા રોકાઈ પડી નાનું છોકરું ઘેર ટળવળતું હશે સાસુ રાહ

જેતા હશે, સસરાજી ઊંચાનીચા ચતા હશે એવા વિચારમાં રખારણુ તો મૂઝાઈ ગઈ. પણ દરવાજો કોઈ ખોલી આપે નહિ પરંતુ કુગરાના દૂધમવ બચ્યા એમ કેદમાં રહે ? તો તો રખારણુની જીવાની લાજે ના ? એનું નામ હીરાકણી હીરાકણીએ ખરેખર પોતાનું તેજ બતાવ્યું અધાર જામતા નિદ્રાગીને જોખમે કિસ્વી ચડીને નીચે ઊતરી ગઈ, ઘરમાં પહોંચી ને રાત ઘેર ગાળી ત્યારે જ એને નિરાત થઈ

શિવાજી મહારાજને ખબર પડી હીરાકણીને બોલાવી 'રાત્રે તે કિસ્લામાંથી રસ્તો કેની રીતે કર્યો ? કયાથી ઊતરી ગઈ હતી ?'

'મહારાજ !' અમે તો કુગરાના બચ્યા અમને કોઈ કુગરા રોકે કે ? જીએને, આ રસ્તેથી નીચે ઊતરી જવાય ' કહેતા હીરાકણીએ કિસ્લા ઉપરથી ન્યાયી પોતે ઊતરી હતી તે રસ્તો શિવાજીને બતાવ્યો. મહારાજે ત્યાં જુજ બધાવી લીધો ને જુજનું નામ પાડ્યું 'હીરાકણી'

એક હજાર હાથી, ત્રીસ હજાર ઘોડા ને ચોદમેા પાળેલા હરણુ ઉપરાત વાઘ હેંસ, કુકડા ને બાજા । ઇ સ ૧૫૮૫ની માવમાં મહાન અકબરના જમાનામાં આવેલા ત્રણ અંગ્રેજો ન્યૂજરી, લીડઝ ને શીચ આગ્રાનેા આ વૈભવ જોઈને હ્રસ્ત થઈ ગયા 'નામદાર જલાલુદ્દીન અકબર—ખલાતના રાજા' ઉપરનો રાણી એવિકામેયનો કાગળ લઈને નીકળ્યા હતા તો ચાર જણા—જોન ન્યૂજરી, શીચ, વિલિયમ

લીડઝ અને જોઈમ્સ સ્ટોરી ધણી મુશ્કેલીએ માડમાડ તેઓ દિંદુસ્તાન પહોંચ્યા હતા પણ તેમના જોઈમ્સ તો રહ્યો ચિત્રકાર, એટલે તેણે તો ગોવામાં કાઈ મુઢરીના મોહમાં લા જઈ ધૃત્યું ફોતપુગ સિકીમાં બાદશાહ અકબરનો દરબાર જોઈને લીડઝનું મન પણ ચળી ગયું જાતે હતો હીરા માણેકનો વેપારી અને મોગલ દરબારમાં તો હીંગ-મોતી-માણેકની છાજ જોડે । એટલે જો પણ અકબર બાદશાહનો ઝવેરી બની ગયો ગહેવા એક ધર મળ્યું, તોફરી કરવા પાંચ ગુલામ મળ્યા, અને દરરોજનો છ શિર્મિશ જેટલો મુમારો પણ મળ્યો આમ ચારમાથી બે ડગ્યા હવે પોતાને વતન દિંદની બધી વાત પહોંચાડવા માટે બે જ જણ રહ્યા ન્યૂમરી અને શીચ તેમાંથી ન્યૂમરી લાહોરને રસ્તે પાઠો ફરી ઈન્સ્ટાન્તીનોપલ પહોંચી ત્યાંથી ફરતોફરતો બગાળાના કિનારા પર આવનાનો હતો ને શીચ બગાળાના કિનારે એની રાહ જોવાનો હતો પણ ન્યૂમરીનો કાઈ પતો લાગ્યો નહિ

અતે ઇ સ ૧૫૮૬માં એકનો શીચ પોતાને દેશ જવા પાઠો ફર્યો ૧૫૮૨નો તે નીકોલો બગબર નવ વર્ષે પોતાના દેશ માટે ધણીધણી નવી વાતો લઈને ઇ મ ૧૫૯૧માં ઈંગ્લેન્ડને કિનારે તેણે પત્ર મૂક્યો ચાગ જણ્યા એક જ ધ્યેય મિદ્દ કરવા નીકોલો તેમાંથી અને એક જણે દેશને જે આપવાનું હતું તે દેશને ચરણે ધર્યું એણે એનાએ પાછી મુસાફરી સરૂં કરી હશે-પોતાના ત્રણે મિત્રો મુમાવીને-ત્યારે એના હાથમાં કેટલું મથન ચાલી રહ્યું હતું ?

શાહાનશાહ જહાંગીરે ઇંગ્લેન્ડના રાજા જેમ્સ પહેલા ઉપર જે કાગળ મર ટૉમમ રોને આપ્યો તે અમદાવાદથી લખ્યો હતો. અહીં જ બાદશાહના વખતમાં જે વાત શીએ ઇંગ્લેન્ડ પહોંચાડી તે વાત ઉપરથી મર ટૉમમ રો દ્વિતીયા આવીને અંગ્રેજ વેપારીઓ માટે સગવડતા મેળવી ગયો. સુગત એ અંગ્રેજ મતાનું બીજ બન્યું એ મર ટૉમમ રોના પ્રતાપે.

રામશાસ્ત્રી મગડી સામ્રાજ્યના મહાન પુરુષોમાં ગણાય છે. કૃષ્ણા નદી પર આવેલા એક નાનકડા ગામડા માહુલીમાં એમનો જન્મ થયો હતો. પહેલા એ પેશ્વા નાનાજી બાજીરાવ પાસે તહેનાતમાં રહેતા પણ એક પ્રમંગે પેશ્વાએ એને કાર્ક કારણુમર ઠપકો આપ્યો. એટલે એણે નોકરી છોડી દીધી, -કદાચ એ ઠપકો એના અબણુપણા માટે જ હશે. રામશાસ્ત્રી બનારસ ગયા અને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસમાં દૂબી ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એની વિદ્વતા જોઈને પેશ્વાને ધણી નવાઈ લાગી. એની વિદ્વતા અને ચાગિયે સમજના પર અજમ પ્રતાપ પાડ્યો. માધવરાવ પેશ્વા એમને પિતાતુલ્ય માનતો એક વખત એવું બન્યું કે પડિતોની શાસ્ત્રચર્યા અને વેદાંતવિવેચન સાંભળીને માધવરાવ દ્વાઓક્ત અનુદાનના કાર્યમાં પડી ગયો. પેશ્વાને આના શાસ્ત્ર પ્રમાણેના પૂજનવિધિમાં પુષ્કળ સમય ગાળતો જોઈ ગમશાસ્ત્રીને ખેદ થયો. માધવરાવનો સ્વભાવ આગ્રહી હતો એટલે એને મીઠી શિખામણુ આપવા જતા વખતે બિંદુ વેતરાશે એમ શાસ્ત્રીને લાગ્યું. એક દિવસ તો રાજનીતિના મહત્વના કામ માટે

રામશાસ્ત્રી માધવરાવને મળવા ગયા ત્યારે માધવરાવ જપ-જપાદિમા એવા લીન હતા કે મળી શકાયું નહિ બીજે દિવસે ગમશાસ્ત્રીએ પોતાનું રાજનામું મોકલી આપ્યું અને પોને પણ કાશી-વાગણસી જઈને ધ્યાનમગ્ન ગ્રંથી તપસ્વી જીવન ગાળવા માગે છે એવું કારણ એમાં આપ્યું. માધવરાવને તરત પોતાની જૂલ સમજાઈ અને શાસ્ત્રીજીને મળી ન શકાયું તે માટે માફી માગી, પણ રામશાસ્ત્રીએ તો કહ્યું કે મળી ન શક્યા એ બાબતનો મને વસવસો નથી, પણ રાજ તરીકેના દર્તાઓ સ્વીકાર્યા પછી આવું બાહ્યજીવન શરૂ કરે છે એની જ મને તો ચિંતા થાય છે. તમને બાહ્યજીવન ગાળવાનું મન થયું હોય તો રાજ્યધુરા કાઢી બીજા યોગ્ય માણસના હાથમા મોપી દઈ મારી સાથે આલી નીકળો, એટલે આપણે બન્ને બાહ્યજીવન ગાળીશું બીજે જ દિવસથી માધવરાવના જપજપાદિ અદસ્ય થઈ ગયા અને એવો ગજકાગ્જાગમાં લક્ષ આપવા માડ્યું.

નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખૂન થયા પછી રામશાસ્ત્રીના આર્જુનની ખરી ભવ્યતા ઝગડી બિડી ત્યારે રાધેબાએ એમને પૂછ્યું કે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત શું દોષ શકે, ત્યારે શાસ્ત્રીએ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી શબ્દોમા જવાબ વાળ્યો 'પ્રાયશ્ચિત્ત? અગ્નિમા બળી મરવું એ એક જ એવું પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેણે પોતાના બત્રીજીને માર્યો એવા પેશ્વાની નોકરી મારાથી ન થાય.' અને આમ કહીને એમણે તરત નોકરી છોડી દીધી.

તે પછી નાનાકુડૂનવીએ પોતાની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે શાસ્ત્રીજીને માનખેર બોલાવી મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગ્યા

સંભાળવાની વિનંતિ કરી હતી, ને તે પ્રમાણે તેમણે મૃત્યુ-પર્યંત એ હોદ્દાની તટસ્થતા જાળવી હતી. કહેવાય છે કે નાનાને પણ, રામચાંચોની નજરમાં પોતે બિતરી ન જાય માટે ચીવટ રાખીને તટસ્થતાથી કામ કરવું પડતું.

નરકેસરી નેપોલિયન જે વખતે સેન્ટહેલીનામાં રાજ-કેદી હતો તે જ વખતે પેશ્વા બાહુરાવ બીજો પણ બિથુરમાં રાજકેદી હતો. પણ એ બંને રાજકેદીના માનસને વતનમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર હતું. પેશ્વાને પોતાની સત્તા બોલાતો કોઈ દિવસ પશ્ચાત્તાપ પણ થતો ન હતો. દિવસોના દિવસ એક પછી એક સુખી સ્વપ્નની માફક એણે કાઠી નાખ્યા. આવી વૃત્તિમાં મન્યાસીની વિરક્તિ હતી એમ કોઈ માની ન એસે માટે એનું થોડુંક જીવનચરિત્ર તપાસી લેવાની જરૂર છે.

બિથુરમાં લગભગ છ મહાદિના ઘેરાવાને પ્રદેશ બાહુરાવના રહેઠાણ માટે નિર્માણ કર્યો હતો. નર્તકીઓ, ગવૈયા, મણ, ખેલાડી, જાદુગર એક પછી એક ત્યાં આવ્યા જ કરતા. એને વિશ્વાસ અને વૈભવના કરતાં વધારે આનંદ કોઈ ને કોઈ આપી દેવામાં આવતો. જ્વાલિયરથી, અક્ષાહાબાદથી, દક્ષિણમાંથી બનારસમાંથી જૂખ્યા શાસ્ત્રીઓનાં ટોળા બાહુરાવને ત્યાં આવ્યા જ કરતા પૂનામાં એ પાંચ સ્ત્રી પરણ્યો હતો અને બિથુરમાં રહ્યા પછી છીજીવં વધુ પાંચ પરણ્યો. એક જે નહિ પણ લગભગ વીસ વર્ષ એણે બિથુરમાં ગાળ્યાં, પણ એ સઘળો સમય ક્યાં ગયો એની પણ બાહુરાવને ખબર પડી નથી !

માત્ર મુંદર રીતભાત-મીઝને પ્રમત કરવાની મુંદર રીતભાત અને બીજી કાઈ જ નહિ-નહિ એ તો, સર જેઈમ્સ મેકિન્ટોશે નોખ્યું છે કે, નેપોલિયન પટેલો, બાજરાવ બીને અને સ્પોર્જ ત્રીજો એ ત્રણે એ બાબતમાં સમાન હતા, અને તેમાં પણ બાજરાવનો નવર પહેનો હતો ।

બાજરાવ લગભગ ૮૦ વર્ષે ઇ સ ૧૮૫૧માં મરણ પામ્યો એક વખત એણે કંપની સરકારને ૭ લાખ રૂપિયા બાજો પણ ધીરો હતા અને શીખ વિગ્રહ વખતે તો પોતાને ખર્ચે બે રેજિમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કંપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી

નેપાળનો અર્થ 'નિ' નામના મુનિથી ગણિત એવો છે મહાભારતના પ્રખ્યાત મુદ્દમાં નેપાળનો ગંગા પાડવોને મદદ કરવા ગયાનો હિતેષ છે એોકે નેપાળ શત્રુ ત્યારે ભગવાન બુદ્ધ તરફની ભક્તિથી પ્રેરાઈને તે ભક્તિભાવે નેપાળમાં આવેલો અગોષ્ઠી પુત્રી ચારુમતી ત્યાંના ગંગા સાથે પરણી હતી અને અભ્યાસે નેપાળમાં વનિનપદ્ધત છે તે તેનું વસાવેનું છે નેપાળના ગુરખા 'એરી માન્યતામાં ઘોડો જૂન છે નેપાળના ઝૂળ ગરવાસી 'નેરાગ' છે ગુરખા નામે ત્યાં એ ગામ છે અને એની આમપામના રહેનારા જ ગુરખા કહેવાય છે નેપાળની મગીમગીમાં ઊંચા પ્રકારની આર્ય મરુદ્ધિની વાત છે મ એન્ડ્રનાથ એ વખત નેપાળના ગંગશુર હતા અને હજુ પણ ત્યાં તેમની મથળત્રા નીકળે છે ઇ સ ૧૪૦૮ સુધી મત્સ્યેન્દ્રનાથની ત્યાં પૂજા પણ

યતી અને તેમજ મદિર હતું આજે ધર્મતીર્થથી એ મદિર નાશ પામ્યું છે

સ્વદેશી માનને વિદેશમાં ખપાવવાની યોજના છેક ચન્દ્રગુપ્ત અને તે પહેલાના કાળની ચાલી આવે છે ચાણક્ય એવા કામ માટે એક ખાસ અધ્યક્ષ-પર્યાધક્ષની નિમણૂક કરવાનું સૂચવે છે પણ અને પ્રતિપલ્લ-પદ્દેશમાં વેચવાનો માલ અને પદ્દેશમાંથી લેવાનો માન એ મહેના મૂલ્યની તુલના મઠક-કર, ગાડીલાકુ ડાવણીનો કર, નોકાભાકુ ભયપ્રતિકાર (વીમો) એ બધાનો બરાબર મેડ કરીને શુદ્ધ લાભ મળે તો જ એનો વેપાર કરવાની ચાણક્ય સલાહ આપે છે જે દેશો સાથે એવો વેપાર કરવાથી શુદ્ધ લાભ મળે તે દેશો સાથે જ પર્યાધ્યક્ષે એવા વ્યાપારની ગોઠવણ કરવી ગમ્મને નુકમાન કરવાનાં માન અથવા જેમાંથી કાઢી કળ ન મળે એવો માલ મળ્યરમાં વેચવા દેવાની મના હતી તેમજ ગમ્મને ઉપકારક એવા માલ પર 'શુદ્ધ' માફ હતું

સંત્રાટ અકબરનો મતી અણુન ફઝલ બાર નિદાન પુરુષ હતો પદર વર્ષનો ચતા સુધીમાં તેણે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો વાંચી નાખ્યા હતા, અને વીસ વર્ષનો ચતાં તો તેણે પોતાનું શાન્ત સાહિત્યજીવન શરૂ કરી દીધું હતું એક વખત એવું મન્યુ કે ભાગ્યે જ મળી શકે તેવું એક પુસ્તક અણુવક્ષનના હારમાં આગ્યું પણ તેના દરેક પાનાનો અરધોઅરધ ભાગ બળીને નાશ પામ્યો હતો

અશુનદ્વયે પ્રથમ તો બળી ગયેલા લાગના છેડા પર નવા કારા કાગળ ચોડી દીધા તે પછી પુસ્તક વાચવાનું શરૂ કર્યું. ઘણી વખત વાચ્યા પછી, ને પુરતો વિચાર કરીકરીને અશુનદ્વય અધુરો ભાગ પુરો કરતો ગયો. કેટલોક વખત ગયા પછી અચાનક આ પુસ્તકની બીજી નકલ એક જગ્યાએથી મળી આવી. અશુનદ્વયે પુરૂ કરેલું પુસ્તક લગભગ આ પુસ્તક જેવું જ હતું ને કેટલીક જગ્યાએ તો વિચાર, શબ્દ, શૈલીને વાક્ય પણ બધાં જ તેના જેવા હતાં ! અશુનદ્વયના અભ્યાસની એકાગ્રતા એના દરીયાને હ્રાવે તેવી હતી.

જહાગીરનો સ્વભાવ અત્યંત ન્યાયપ્રિય હતો. એના વખતમાં હાકિમના નામનો એક સાહેબ આ દેશમાં આવ્યો હતો. સુગતમાં, ત્યાંના સ્થાનિક અધિકારીઓએ એને પગદેશી બણી ખુમ હેરાન કર્યો. હાકિમ આ વાતની ક્ષતિયાદ કરવા દિલ્હી ગયો. તેના મનમાં એમ હતું કે આવડી મોટી શહેનશાહતમાં, જ્યાં સુગત અને દિલ્હી ૧૫૫૦-૮૦૦ માર્શલનું અંતર છે ત્યાં, આવા સાધારણ જુવનના પ્રમંગો પર કોણ લક્ષ આપવું હશે ? પરંતુ જ્યાં તે જહાગીરને મળ્યો ત્યાં તેને ખમર પડી કે જહાગીરને સુરતની વાનની તસેતબ જાતમી મળી ગઈ હતી, ને તેણે તરતજ તે વિષે ન્યાય પણ આપ્યો હતો !

હાકિમને લખ્યું કે કે કોઈ પણ અધિકારી પ્રભને અન્યાય આપે છે એવી ખબર જહાગીરને પડતી કે તરતજ ને અધિકારી ગમે તેવડો મોટો ટોપટોપણ, તેનો ઘડોલાડવો ફટાઈ જતો !

સર ટામસરોએ જહાગીર વિષેની રજોરજ હકીકત આપી છે જહાગીરને દ્રાક્ષ નાગી ને અંજીર પર પ્યાગ હતો, ને પાછળથી ગુજરાતની મુસાફરી કર્યા પછી, તેને ગુજરાતના ખીચડી ને બાજરીનો રોટયો બારે પમંદ પડ્યા હતા ટામસરોએ લખ્યું છે કે જહાગીર ચિત્રકવાનો શાખીન હતો એક વખતે જહાગીરે રો પાસે એક મુંદર ચિત્ર બેઠું તેની માગણી કરી પણ પોતાના એક મૃત્યુ પામેલા મિત્રનું તે ચિત્ર હોનાયી રો આપવાને ખુશી ન હતો. જહાગીરે તે ચિત્રની નકલ કરાવવા માગી લીધું નકલો થઈ રહ્યા પછી બધા ચિત્રો પાસે પાસે મૂકી જહાગીરે રોને તેનું મૂળ ચિત્ર ઓળખી કાઢવાનું હતું. રો મદદ મુશ્કેલીથી પોતાનું ચિત્ર ઓળખી કાઢી શક્યો

જહાગીરના હસ્તાક્ષર સુદર હતા, અને તે હજી પણ બાકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબેરીમાં સાચવેલા છે. જહાગીરે પોતે પણ કાશ્મીરના કુદરતી દેખાવના કેટલાક સુદર ચિત્રો દોર્યા છે.

બાકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબેરી એ એક મનુષ્યના સ્વાત્માર્પણનું ફળ છે

ખાન બહાદુર ખુદાબક્ષ બિહાર પ્રાતંગા ચા(છા)પરા નામે ગામમાં જન્મ્યા હતા તેમના પિતા મહમ્મદબક્ષ બાકીપુરમાં વકીલ હતા ખુદાબક્ષે પણ પિતાનો જ ધંધો હાથ લીધો ખુદાબક્ષની યાદશક્તિ અદ્ભુત હતી મહમ્મદ બક્ષ ફારસી

અને અરબી બાપાના સારા વિદ્વાન હતા. ત્યારે તે મરણ પયારી પર પડ્યા. ત્યારે તેમણે ખુદાગણ પાસેથી વચન લીધું કે તેણે બાંધીપુરમાં એક સુંદર પુસ્તકાલય બંધાવવું, તે તેમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભેગા કરવા. ખુદાગણે મરતા પિતાને આ વચન આપ્યું, ને તે આખી જીંદગીએ મહેનત કરીને પાળ્યું.

ખુદાગણે પિતા તરફથી આગરે ૧૫૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો વારસામાં મળ્યા હતા. ખુદાગણે તે વધારીને ૫૦૦૦ નો સંગ્રહ કર્યો. તેમાંનાં ત્રણ હજાર પુસ્તકોની કીમત ૪ અઢી લાખ રૂપીઆ અંકાર્ષિ હતી ! ખુદાગણે, પિતાને આપેલા વચન પ્રમાણે એ પુસ્તકસંગ્રહ માટે એટલી હજાર રૂપીઆની કીમતે એક મકાન પણ બંધાવ્યું. કુટુંબની અત્યંત માન્યતા સ્થિતિમાં ખુદાગણે રજા પણ આનાકાની વિના પિતાની ઉજ્જલી ઈચ્છા પૂરવા વચન આપ્યું અને આખી જીંદગીની કમાણી તેની પાછળ ફેંકીને અંતે તે પાળ્યું પણ ખરું.

પિતૃમક્ત ખુદાગણના આ સંગ્રહ તરફ એક વખત અંગ્રમાત ઈશ્વરે પણ મદદનો હાથ લગાવ્યો હતો. તેના પિતા મદમદ બધા પાસેથી પદ્મના જલજલ થિ. જે. બી. ઈલીઅરે એક દુર્લભ પુસ્તક વાંચવા લીધેથી પાછળથી મિ ઈલીઅરે તે પુસ્તક માટે જે માગે તે કીમત આપવાનું કરી, પુસ્તક પાછું આપવાની ના પાડી. મદમદ બધાને આથી બહુ ખોટું લાગ્યું, પણ તે કાર્મ બોસ્વા નાદિ મિ ઈલીઅર ત્યારે નોકરી થયી કારક થવા, ત્યારે તેમણે પોતાના

મધ્યા કિપયોગી હસ્તલિખિત ગ્રંથો કેટલીક પેગીઓમાં ભરીને ઈનડ રવાના કર્યા અને નકામાં પુસ્તકોની એક પેગી ભરીને તે પટળામાં જ લીનામથી વેચવા મુકી દીધી. દેવેયોગે તેણે મહમ્મદ બક્ષ પામેથી વાંચના લીધેલું પેલું દુર્લભ પુસ્તક પણ તેમાં જ રહી ગયું ! એટલું જ નહિ પણ બાઈશાહ શાહજહાના હસ્તાક્ષરવાળું ‘મજલીસે ખામસા’ નામનું એક બીજું હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આ નકામાં લીનામથી વેચવાના પુસ્તકો ભેગું પડી રહ્યું ! લીનામમાં એ સમગ્ર મહમ્મદ બક્ષના હાથમાં આવ્યો ! તેને પોતાનું મૂળ પુસ્તક તો મળ્યું જ, પણ માથે બાજમાં ‘મજલીસે ખામસા’ પણ આવ્યું !

મિ ઈલીઅટને ઠેક ઈનડ પહોંચ્યા પછી આ વાતની ખબર પડી પણ પછી તો ધુવાકુવા થાય એટલું જ

રોજકુમાર ખુશરૂના બળવા વખતે જહાંગીરે કેટલીક અવદિત વર્તણૂકે ચલાવી હતી પોતે જુવાનીમાં બળવો કર્યો ત્યારે અકબરે કેટલી માયાથી તેને વશ કર્યો હતો. એ જહાંગીરે સલામું હોત તો એના ચારિત્ર પર આ કબજો ન આવત ખુશરૂના મિત્રો તથા સૈનિકોમાંના ઘણાને શ્રી પગ ચઢાવવામાં આવ્યા અને ત્યાં આગળથી ખુશરૂને લાથી પગ બેસારી પસાગ કરનામાં આવ્યો કે જેથી તે પોતાના મિત્રોની અનદશા જોઈ શકે ખુશરૂના કામળ અત કરણ પર આ કૂર દરની એની છાપ પડી ગઈ કે તે ત્યારપછી ઘણા દિવસો સુધી હમેશા રોવા જ કરતો !

તેના મુંદર અદેગ પર રોકની એવી તો ઘાટી રેખાઓ
આવી ગઈ કે તે મગધ સુધી ભુસાર્ધ નહિ.

આ જ અગમામા જલ્દાગીરે ડીખોના ગુરુ અર્જુન
મીંગતે પણ કેદની રિહા કરી હતી

ગીખ ગુરુ ગમદામનો મૌથી નાનો પુત્ર તે ગુરુ
અર્જુનમીંગ, તેની ચોખ્ખતા ભેઈ પિનાએ તેને ગુરુની માદી
આપી હતી. અર્જુનના મોટા ભાઈ પૃથ્વિદત્થી આ વાત
મદન ચર્ચ થઈ નહિ તેથી તેજે અર્જુનનો દ્વેષ કરવા
માડ્યો. પૃથ્વિની સ્ત્રી પણ અદેખા સ્વભાવની હતી, એટલે
આ દ્વેષ વધી ગયો. મદના એક અમલદારે પોતાની પુત્રી
સાથે ગુરુ અર્જુનના પુત્રના લગ્નની માગણી કરેલી તેની
અર્જુને ના પાડેલી, તેથી તે અમલદાર પણ ગુરુનો શત્રુ
બન્યો. ગુરુ અર્જુનમીંગ ના પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે
પગપકાવનાં કાર્યોમા નિમમ રહેતા એજલામા ખુશરો
બળવો થયો તે વખતે ગુરુએ દલાથી, ખુશરોને અત્યંત
મુશ્કેલીમા ભેઈ, મુમાશરી કરવા માટે થોડી પૈમાની મદદ
કરી. જલ્દાગીરે તે પૃથ્વી ગુરુને પોતાની પામે બોલાવીને
કહ્યું કે તમે માગ દુશ્મનને મદદ કરી તે ઠીક કહ્યું નથી
ગુરુએ કહ્યું કે હું ધર્મગુરુ છું ને દિન્દુ મુસ્લીમ, મિન
કે દુશ્મન મીને ગમાન રખાસા એ મારો ધર્મ છે ખુશરોએ
તમારી સામે બળવો દરેલો માટે મે મદદ આપી નથી,
પણ તેની દલા આવવાથી મે મદદ આપી છે

જલ્દાગીરે ગુરુનો બે લાખ રૂપિયા દડ કરો પણ
ગુરુએ કહ્યું, 'મારી પામે જે પૈમા છે. તે તો નિગમિતે

અનાયો ને મુમાફરો માટે છે તમને પૈસાની જરૂર હોય તો તમે લઈ શકો છો, પણ જો દુડ તરીકે પૈમા માગતા હો તો એમાંથી એક કોડી પણ નહિ મળે હું સત્ય અને ધર્મની રોધ કરનાર મુમાફર છે, અને તે રોધમા આ દેહ પડી જાય તો તે માફ અહોભાગ્ય માનીશ !”

બાદશાહ કાઈ પણ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો પછી એક અધિકારીએ ગુરુને જણાવ્યું કે દુડ ભગે, નહિ તો કેદમા જાઓ તેના શિષ્યોએ દડના પૈમા ભરવા તૈયારી કરી, પણ ગુરુએ મત્ત માટે સકટ મદન કરવાનો પોતાનો ધર્મ ચુકવાની ના પાડી

જહાંગીર પાસે આ વાતને ગંભીર રૂપ આપનારા અધિકારીઓએ ગુરુનો પ્રાણ લીધો ત્યારે જ જપ્યા

તેમણે ગુરુને કેદમા અત્યંત દુખ આપ્યું પણ ગુરુએ તે મધુ મુગે મોઝે સહન કર્યું, ને એક દિવસે નદીએ ન્હાના ગયા ત્યાં પોતાનું શરીર નદીને મમર્પણ કર્યું !

૧૮૫૭ના બળવાનો મુખ્ય મચાનક એક મુસલમાન મૌલવી હતો તેનું પુરૂ નામ અહમદશા ઓધમા આવેલા ફ્રાન્સાદનો એ રહેનાશી હતો તે ઉચ્ચ કદાવર ને પાતળો મજબુત માણસ હતો તેણે એક નવી રીત શોધી તે દ્વારા બધા બગવાઓને નિયમિત બળર પહોચાડવાની દિશ્મત કરી હતી બળવો ચલા પહેલા ને આગ્રા, દિલ્લી, મીરત ને કલકત્તા સુધી ફરી સૌને શુભ રીતે મળી સમાચાર આપી આવ્યો હતો પોતાની મુસાફરી દરમિયાન તેણે

ચપાટી (રોટલી) મારફત ખમર ફેવાવવાની પ્રથા શોધી દાઢી. ચપાટી એક માણસ ખીજ માખુમને મહેલાઈથી આપી શકે, અને તેમા સકા હેવાનું કાઢને પણ કાગળ મળે નહિ. આ ચપાટી દ્વારા દરેક માણુમને તૈયાર રહેવાની સુચના મૌલવીએ પહેલાથી હતી નાના માહેમ, ઝાસીની ગણી લક્ષ્મીમાઈ અને આ મૌલવી માહેમ, એ ત્રિપુટીએ લખનોમા મળી બધી બવસ્થા પ્રથમથી કરી રાખી મમાયાર ફેલાવ્યા હતા, ને સમય આપે તરત જ બળવા થયો.

અમીરગઝેમને એક મરદાર અમીરખાન બાવીસ વર્ષ સુધી અફઘાનિસ્તાન બાગવી રહ્યો હતો એના મૃત્યુના મમાયાર દિલ્હીમા આખા ત્યારે બાદશાહ મુઝામે. આર્શદખાન નામે તે પ્રદેશનો એક વખતનો અનુભવી વઝીર એ વેળા દિલ્હીમા હતો બાદશાહે તેને બોલાવી કહ્યું, 'અમીરખાન મરણ પામ્યો છે હવ અફઘાનિસ્તાનમા હજાર મુસ્કેલીઓ બાગશે માટે કઈ રસ્તો કાઢવો જોઈએ' આર્શદખાને કહ્યું કે 'અમીરખાન તો જીવે છે કાણુ કહે છે અમીરખાન મરણ પામ્યો છે ?'

અમીરગઝેમે અફઘાનિસ્તાનથી આવેસો કાગળ બતાવ્યો. આર્શદખાને કહ્યું વાત તો સાચી લાગે છે, પણ અમીરખાનની સ્ત્રી સાહીનજી જ ખરી રીતે અફઘાનિસ્તાન સાચવી ગઈ છે માટે તે જીવે છે ત્યાં સુધી વાધો નહિ આપે !'

અમીરખાનનું મૃત્યુ પહોંચે અને ખીજોમા થયું હતું તે વેળા સાહીનજી તેની માથે હતી તેણે અમીરખાન

જેવા દેખાતા એક માણુમને તેનો વંચ પહેગરીને પાલખીમા દાયના બારણાની પાછળ બેમાડી ગખ્યો અને ઝપાટાબધ ગન્ધાની તગ્ધ પાછા ફરવાનો હુકમ દાડ્યો. રરતામા પોતે દમેશા લશ્કર તપાસતી જ્યાર મો રાન્ધાનીમા પહોચ્યા ત્યારે જ મનર પડી કે અમીરખાન તો મૃત્યુ પામ્યો છે !

અધધાન લોકો તેને દીનાસો દેરા આવવા લાગ્યા, ત્યારે માહીખજાએ તેમને કહ્યું કે ગાદયાદી સુજાને મરેનો સમજી તમે હવે તોફાન મચાવના નહિ નહિતર તમને વડાઈનું આમત્રણ આપુ છું પણ સ્ત્રીના હાથથી માર ખાવામા તમારી શોભા નથી !'

અને ઓગગઝેમે મોકલેલો નવો સુમે બે વર્ષે આવ્યો ત્યાં મુધી સાહિબજીએ ખરે જ, કુશળતાથી અધધાનિસ્તાનનું ગજનત્ર ચલાવ્યું

સમરકંદ ને બખ્ખના મુલ્કમશહર મેદાનોમા, સાહસ અને શૌર્ય માના દૂધની સાથે જ બાળની રગેરગમા જાય છે એક વખત ઓગગઝેમ ત્યાના લોકો સામે યુદ્ધમા ધુમતો હતો તેના કેટલાક ઘોડેસવારોએક નાના ગામડામા લૂટફાટ કરતા હતા. એટલામા એક ડોશીએ કહ્યું ' બેગ ! જો જીવવાની આશા હોય તો ચાલ્યા જાઓ મારી દીકરીઓ બહાર ગઈ છે તે જો આવી પહોચશે તો તમારા બાગ વાગી જશે !' પણ સાલજે કેાણ ? તેમણે તો ડોશીને સાથે ઉપાડી ને લુટનો મામાન લઈ આગળ ચાલ્યા થોડે

દર મયા ત્યા ડોશીએ ફરી કહ્યું 'દજ પલુ કંઈ છુ કે તમારા જન જય વો, મારી દોકરીઓ આવે છે'

ચોડીવારમા તો દાયમા કામચ ને ખભે તીરના ભાયાવાળી તાર્તાઁ કુમાગિમઓ ઘોડા પર આવી પહોંચી ત્યારે તીરના સપાટાથી સૈનિકો વીંધાઈને પડવા લાગ્યા, ને મોગનોના તીર તો કામઠે પલુ પડેએ નદિ એવી ગિધતિ થઈ ત્યાં મોગનો બધી હુલ એમ ને ગોમ પડતી મુકી ગવાના થઈ ગયા

શાહજહાનનો વડો શાહજહા દારા, ઔરંગઝેબના દાયથી હારીને ઈરાન તરફ નાસી જવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. મિંધુ નદી ઉતરીને જનુચિસ્તાન તરફથી ઈરાનમા જવા માટે હવે તો તેની સાથે ફક્ત ગરબાગાર્યા બસો ત્રણમે વિશ્વામખાન નોમરોજ દત્તા એટલામા અચાનક દારાના મનમા એક વિચાર સ્પુર્યો ખોનનધાટથી માત્ર પાચ માર્ગ દર દાદરમા જીવજીખાન પગલુની ગજબાની હતી બાલ્યાહ શાહજહાને એક વખત જીવજીખાનને કાઈ કાયદર અપરાધ માટે દેહાત દહની મજ કરેલી તે વેળા દારાએ વચ્ચે પડી તે માફ કરાવી હતી આ પ્રમમ જાહારી દારા, પોતાની સ્ત્રી નાદીરામેગમ તમા જે શાહજહાનો અને સૌથી નાના પુત્ર સિપેહસિકેર સાથે ત્યા જવા તૈયાર થયો. બેગમ અને ત્રણ છોમરા આ નિશ્ચય સાલળી ખોમે પાણીએ રોવા ને ત્યા ન જવા દારાને વારવાર વીનચે. પરંતુ દર ક્ષણે પાછળ લશ્કરના લજુકારા વાગતા હતા ને

દરેક પણ જીવનની છેલ્લી પણ જેવી અમૂલ્ય હતી. સૌનાં આંસુ વ્યર્થ ગયાં, ને દારાને પણ આ ઘડીએ, કેણુ જાણે કેમ, ધીરન જવા કરતાં આ પહાણુને આગ્રયે જતું વધારે સદ્વીમલામતી ભરેલું લાગ્યું.

જીવજીવાન પહાણે પ્રથમ તો દારાને બહુ મારો આવકાર આપ્યો. પણ સૌનૈયાથી લાઢેલાં ખચ્ચરો દારા માથે છે, ને તેના ગ્દક્ષણ માટે માત્ર ત્રણસો માણુમે છે એ જોઈ, પહાણુને પાછગયો દુર્જીવિ સુત્રી. થાક, બુખ ને ને ઉજ્જગરાથી સૌ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રલાં હતાં, એટલે જેનાં પયારીમા પડયા કે તરત ઘસઘસાટ ઉઘી ગયાં. રાત્રે જીવજીવાન પહાણુ દારાના તંબુમાં પેઠો. પ્રથમ તો અંગરક્ષકોને ઠાર કર્યા, બાળક છતાં બાદશાહી લોહીનો નાનો શાહજાદો સિપેહશિકાર ગરબડાટથી જાગી ઉઠ્યો, ને જાગતાં જ તીરકામઢાથી ત્રણ ચાર જણુને ઠાર કર્યા શાહજાદાની કારમી ચીસથી દારા જાગી ઉઠ્યો. તે વખતે સિપેહશિકારને બાધી લેવામા આવ્યો હતો. આખી મોગલ શહેનશાહતને પોતાના છુદ્ધિજળથી ચકિત કરનાર સમ્રાટ અકબરનો વશજ એક તુચ્છ જાગીઠા પાસે, નિઃશ્વાસ નાખતો ઉભો હતો. તેનામા અત્યારે પોતાના બહાલા પુત્રને પણ હોડાવવા જેટલુ બળ ન હતુ. સમય કેવો દમાખોર છે !

જીવજીવાન તેમને કેદ કરી દિલ્લીમા. ઔરંગઝેબ પાસે પહોચાડી આવ્યો. દારાને અને તેના શાહજાદાને એક ઘરડા દુખળા હાથી પર બેસાડી, માત્ર એક હલકી શાલ

ચોદાડી આખા દિલ્હીમાં ફેરવામાં આના । દિલ્હીના મહાસ્થાને મહાદેવનામાથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રૂદનના સ્વર મંજળાતા હતા ફકીરો અને ગરીબો પોતાના પગ પ્રિય શાહજાદાને આ અવસ્થામાં જોઈ દેવાફાટ રોતા હતા, અને આખા શહેરમાં સર્વ જગ્યાએ ગમગીની ફેલાઈ ગઈ હતી

હયદરાનાદ નામે દારાની પ્રિય વાડી તરફ આ સરખમ ર્શુ ત્યારે એક ગરીબ બીખારીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાથી નબળી પડેલી આખે હાથ ધરીને ઉંચું જોયું પોતાના હૃદયમાં દાતા સખીદિવ શાહજાદા દારાને તેને નીચે મોઝે એક ગદા હાથી પર બેસેલો જોયો હું ખની એક જગ્યાએ હાથ મારી તે જોયો, ‘ઓ શાહજાદાના શાહજાદા ! આજે તારી ઓ અવસ્થા જોઈને હું કાંઈ જાણ્યું છે, તે આ વસ્તે હૃદયમાં ગરીબોને નવાજ્યા છે કાંઈ કેવો ફર છે કે આજે એ ગરીબનવાજને જોઈને મારા મોઝાથી ધન્યનાદ સરવાને બદલે આખમાથી આસુ રહે છે ।’

આ સખો દારાના કાનપર સ્પષ્ટ રીતે અથડયા તેનું નીચે નમેલું મો જરાક ઉંચું થયું ફકીરને જોઈ ગળું ને જીની પિંજાન તથા કરલા ઉપદારોની સુખદ યાદથી આદ્યા સંકટમાં પણ તેના મો પર સ્વર્ગીય સ્મિત ઝળમળ્યું તેના હાથ જરા ઉંચો થયો ને ખજાપર પાછળ પડ્યો

બીજી જ ક્ષણે શાહજાદા દારાનું ખુલ્લું શરીર દિલ્હીના આકરા તાપમાં તપતું દેખાયું તેના શરીર પરની પેલી સાલ ગરીબ ફકીરના મોને ઢાકી ગઈ હતી । ફકીરે સાલ

ખસેડી દૂર ચાલ્યા જતા હાથી તન્ન જોયુ તો ચાલનદાનું
માયુ પાછુ જાતી પર મૂકી ગયુ હતુ

મોગન રાહેનશાહ મહમ્મગાદ જ્યારે દિલ્હીની ગાદી
પર હતો ત્યારે મેવાડની ગાદીપર રાણો સમ્રામસિંહ હતો.
તે રાણાએ મેવાડનું ગૌરવ ફરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું મેવાડમાં
રાણાના જુદા જુદા ખાનગી ખર્ચ માટે જુદી જુદી
જમીનની ઉપજ પહેચેથી જ તે ખાને રાખવામાં આવે છે.
આ જમીનને 'ધુઆ' કહે છે એક વખત એવુ બન્યુ કે
રાણાજીએ પોતાના ખાનગી ખર્ચમાથી એક 'ધુઆ' કમી
કર્યો ત્યાર પછી થોડા દિવસે ગણે જમવા બેઠેલા, ત્યા
બાણામાં દહીં મુકવામાં આવ્યુ હતુ પણ સાકર મુકેલી
નહિ આ માટે રાણાજીએ પોતાના નોઝરને ઠપકો આપ્યો.
ત્યારે નોકરે જવાબ વાળ્યો કે મહાગજ! મ ટીલએ
આપની આજ્ઞાથી, સાકરને માટે જે 'ધુઆ' હતો તે
રાન્યમાં ભેળવી દીધેનો છે !'

'ઠીક' એટલું જ જોવીને રાણાજીએ બોજન કરી
લીધુ પણ રાન્યમાં મળી ગયેલુ પોતાનુ ખાનગી ખર્ચ
પાછુ ભેળવના એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ

ઈ સ ૧૭૪૦ માં દિલ્હીની ગાદીપર કમનસીબ
મહમ્મદશાહ હતો તે વખતે દિલ્હીનો રાજમુગટ ડગમગ
યતો હતો દક્ષિણ હયદરાબાદમાં નિઝામ ઉન મુલકે પોતાની

સ્વનંત્ર સત્તા સ્થાપી હતી, અને અયોધ્યામાં સાદતખાંનામે સરદારે સ્વતંત્ર નવાગી સ્થાપી હતી. મહમ્મદશાહ બહુ નબળો, એટલે તેની પાસેથી વજ્રમ્હ મેગવવા માટે આ બન્ને સરદારો વચ્ચે સ્પર્ધા થઈ રહી હતી. એ વખતે ખજર મળ્યા કે નાદિરશાહ દિલ્હી પર આવે છે. લોકોમાં આ ખજર ફેલાતાં જ નાસલાગ રાડ થઈ. સૌ સરદારો પણ નાસવા લાગ્યા. પરંતુ સાદતખાં ને નિઝામ બન્ને મહમ્મદશાહની મદદે આવ્યા. પણ એ બન્નેમાંથી સાદતખાંએ તો માત્ર દેખાવ જ કર્યો હતો. નાદિરશાહને આમંત્રણ કરનાર તે પોતે જ હતા. ઘરના કુળઆમાં આ પ્રમાણે ત્રીજાને ન્યાયાધીશ નીમવાથી જે ભારે ભૂડું પરિણામ આવ્યું તે આપણે સૌ જાણએ છીએ. કર્નાલ પાસે થએલા યુદ્ધમાં મહમ્મદશાહ હાર્યો ને નિઝામની મદદથી નાદિરશાહ સાથે સંધિના મદેશા ચલાવ્યા; અને મધિ પર મહી પણ થઈ ગઈ. પરંતુ નિઝામને મળેલા આ માન માટે સાદતખાંના મનમાં ખટકો રહી ગયો તેણે મમય જોઈ અને નિઘ કામ કર્યું નાદિરશાહને તેણે છુપી રીતે મર્જાને કથું કે 'આપને જે અડી કરોડ રૂપિયાની રકમ આપણી નિઝામે ઠગવી છે, તે તો પોતે એ એકનો જ આપી શકે એટલો માત્રદાર છે. બાકી દિલ્હીની તીર્થેરીમાં તો અડગઠ દોઢત ભરી છે!'

યઈ રહ્યું. બીજો દિવસે નાદિરે મોગલોના ખમ્મનાની ચાવી માગ્યો. મહમ્મદશાહ લાચારની જેમ બેસી રહ્યો ને છેક અકબરના વખતથી બેગી થયેલી, મોગલ શહેનશાહતની બધી સમૃદ્ધિ નાદિરના હાથમાં આવી આ રકમ ૪૦ કરોડ

જેટલી ગંગાવર હતી ! અને ત્યારપછી બીજે દિવસે દિલ્હીમાં ભૂંટ આવી. આખા દિલ્હી શહેરમાં પત્થરની માફક માણસનાં મુઠ્ઠાં રખડવા લાગ્યાં અને લોહીના પ્રવાહથી શહેરના રસ્તા ભરાઈ ગયા. દિલ્હી પર આ જુલમ થતો જોઈ શહેનશાહ મહમ્મદશાહનું દિલ ચુરેચુરા થઈ ગયું. પણ તેનામાં તેજ રહ્યું ન હતું. નાદિરશાહ આ બધા સમય બડાબઝારની રકમ-ઉદ્દેશા નામની નાની મરજુદમાં ખેસી મુપચુપ બધું જોવા કરતો હતો. મહમ્મદશાહ ત્યાં ગયો, ને પોતાનું માથું નમાવીને જાનોમાનો ઉભો રહ્યો. એની આંખમાંથી આંસુ આંધ્યાં જતાં હતાં, ને તે વારંવાર 'મારી રચતના જન બચાવો' એમ પ્રાર્થના કરતો હતો. નાદિરશાહે જ્યારે એ 'કલે આમ' બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એકે લાખ ને વીસ હજાર માણસો મરણ શરણ મૂક્યાં હતાં !

જે માણસ આ વિનાશનું મૂળ હતો તે દેશદ્રોહી સાદતખાને પણ નાદિરે અપમાન કરી કાઢી મૂક્યો. તે જ રાત્રે સાદતખાં ઝેરનો પ્યાલો પીને મર્યો !

પરદેશીની સોડનો આધાર લઈ, પોતાના દેશ પર જુલમ કરાવનાર દરેક મનુષ્ય આવી રીતે કમોતે મર્યાના પથા હિલેખ ઇતિહાસમાં છે.

નાદિરશાહે ઇ. સ. ૧૭૩૮ના મે માસની ૫ મીએ દિલ્હી છોડ્યું. દિલ્હીમાં તે સત્તાવન દિવસ રહ્યો. જ્યારે તે ગયો ત્યારે હિન્દના શહેનશાહને નીચોવી નીચોવીને નીચે પ્રમાણે જર-જવાહીર સાથે લેતો ગયો :

૮૦ કરોડનાં સોનારૂપાનાં સુંદર વાસણો અને રોકડ;

૨૫ કરોડનાં રત્ન, જ્વાહીર વગેરે;

૯ કરોડનાં મયૂરામન અને બીજાં નવ સિંદાસનો.

તથા રત્નજ્વલિન હથિયારો ને રત્નમણિ સુવર્ણની થાળીઓ;

૨ કરોડની ભારે ઠારીમીરીવાળી વસ્તુઓ;

૪ કરોડની બંદુકો તથા રાયગ્ગીકુ વગેરે;

આ ઉપરાંત ૮૦૦ હાથી, ૧૦,૦૦૦ ઘોડા અને ૧૦,૦૦૦ હેટ પણ સાથે લેતો ગયો.

ઈ. સ. ૧૭૫૭ ની ૨૮મી જુનની સાંજે પાંચ વાગે પ્લાસીનું યુદ્ધ ખનમ થયું. સિરાજ-ઉદ્-દૌલા નાસી ગયો અને મીરજાદર ગાદીએ બેઠો. તેણે ગાદીનચીન ચનાં નીચે પ્રમાણે પંચા વેચ્યાં:

૧ કરોડ રૂપિયા લઝારના ખર્ચ પેટે આપ્યા;

૮૦ લાખ—જે કેદીઓ મરણએલા તેમના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે;

૨૫ લાખ સરકારી લશ્કર માટે;

૨૫ લાખ સરકારના નૌકસૈન્ય માટે;

૨ લાખ ૮૦ હજાર કલાઈવે પોતે કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે પગલ્યા;

૨ લાખ ‘કમાન્ડર-ઈન-ચીફ’ ના હોદ્દાની રક્ષણે, કલાઈવે લીધા;

૧૬ લાખ કલાઈવે ખાનગી રીતે લીધા.

આ પ્રમાણે અઢી કરોડ ને એંથી હજાર રૂપિય આપી મીરજાદર નવાળ થયો ! પોતાના પાણી વિન ખરીદ કરેલી આ નવાળી ત્રણ જ વર્ષ પછી પડી ભાગી ઈ. સ. ૧૭૬૦માં મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કર્યો ત્યારે મીરજાસં ગાદીએ આવવા માટે પાછાં નીચે પ્રમાણે અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં મોં મીઠાં કરાવ્યાં :

૫૦ લાખ લડાઇના ખર્ચ પેટે આપ્યા;

૨ લાખ ૪૦ હજાર વાન્સીટાર્ટ સાહેબ માટે;

૨ લાખ ૧૬ હજાર હોલવેલ સાહેબ માટે;

૨ લાખ

૧ લાખ ૬૦ હજાર

૧ લાખ ૪ હજાર

} બીજા ત્રણ અધિકારીએ માટે.

આ પ્રમાણે ઓગણસાડ લાખ ને વીસહજાર રૂપિા મીરજાસમે ગાદીનથીન થવા માટે આપ્યા !

જ્યારે હિન્દમાં પરદેશી વસ્તુઓ ઉભરાતી ન હત ત્યારે તેની દોલતનો હિસાબ કરોડો ને અબજોથી થત હતો. મહેસુરનો વાઘ દીપુ સુલતાન પડ્યો ત્યારે તે ખુલ્લનામાં અદબક દોલત હતી. પણ તે ઉપરાંત ની પ્રમાણે તેનું પશુધન હતું :

૭૦૦૦ હાથી; ૬૦૦૦ ઉંટ; ૧૧૦૦૦ ઘેડા ૪૦૦,૦૦૦ બળદ; ૧૦૦,૦૦૦ ઘેડાં. કુલ ૧૧૨૪૦૦૦ પા

ન્યારે ઈ. સ. ૧૬૧૬માં, આખા બ્રિટિશ હિન્દ મધને કુલ પશુધન માત્ર ૧૯ કરોડ પશુઓનું હતું.

દિલ્હીની મેનવ સદનનનમ અનેક મુઠ્ઠ ગરુડમારીઓ
 થઈ ૨૪ પશુ તે સૌમા જહાનઆગનુ નામ તેની
 પિતૃમણિ માટે અન્નન પ્રસિદ્ધ છે. ઇ સ. ૧૬૫૮ના
 શાહજહાનની માનીની વાત સાંજી તેના ચારે દાદાજાઓ
 અગ્રમુખસ લગાઈ કરવા નીકળ્યા તેમા મુનાદ અને
 ઔંગઝેમ વિગેરે મેજદી અગ્રાના આગા તે વખતે
 જહાનઆગને, મુગદ અને ઔંગઝેમને તથામા જઈ,
 તેમને જગવો ન કરવા સમજાવ્યા હતા તેમણે જ્યારે સધિ
 કરવાની એજાખી ના પાડી, ત્યારે જહાનઆગએ બંનેને
 ધમકાવી કાઢ્યા, અને પોને ૭૬ પિનાની સેવામા ગ્રેવા
 નરજીઆન જેલ ઓઝગી લીધી. જેલના તેણે કમનનીચ
 દાગની પુત્રીઓની સમાગ સેવામા, અને ૭૬ પિનાની
 લહેનાનમા દિવસ અને ગત માન્યા. જહાદ સહેનચાહે,
 જહાનઆગની જ સલાહથી, છેવટના વર્ષોમા ઔંગઝેમને
 તેના દૂર કામોની નાશી બરી હતી જગજગ માત વર્ષ
 સુધી, સુખ કે દુઃખ ગણ્યા વિના આ પવિત્ર ડુભાગિમએ
 પુત્રીધર્મ બજાવ્યા કર્યો શાહજહાનના મૃત્યુ પછી
 ઔંગઝેમને જહાનઆગની પવિત્ર છદ્મીની અમુક લાગી
 તે જહાનઆગને વાન્વાર મળવા જતો અને જનાનખાનાને
 તમામ કાગજ તેના હાથમા નૂખાની રખાસ્ત કરતો
 જહાનઆગએ પશુ છેવટે તેને ખુશી કરવા જનાનખાનાને
 કાગજ હાથમા લીધો હતો દારાની તથા મુગદની દાદ
 જાગીઓ, અને પીછ પશુ અનાય રાજડુમારીઓનું સાન્તવન
 અને પોપશુ એ સાખી જહાનઆગને હાથે જ થયું હતું
 બેગમ સાહેબ, બાદશાહ બેગમ, અને સાહીબત-દિલ્-કમાની

(Mistress of the age—સમયમૂર્તિ) એવા એવા પ્રતિષ્ઠાભર્યા નામોથી તે ઝાળખાતી ઔરંગઝેબને જે વાત કહેવાની કાંઈની હિમ્મત ન ચાલે, તે જહાનઆરા તકાક ને ફકાક કહી દેતી સત્તાવીસ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબનો ધરખટલો ચલાવ્યા પછી તે ઇ સ ૧૬૮૧મા મૃત્યુ પામી તેની કબર પર લખેના નીચેના અંતિમ શબ્દો તેના કામગ હૃદયની અને વિનયની સાક્ષી પુરે છે

‘ મારી કબર પર નીચા હારવાળા ધાસ સિવાય ખીજુ કાંઈ રાખતા નહિ દીન મનુષ્યને માટે એ જ યોગ્ય કહન છે મરણાધીન અને ગરીબ જહાનઆરા અહીં સુતેની છે તેનો પિતા શાહજહાન હતો અને ગુરુ ચિસ્તી હતો । ’

શાહજહાનનો વખતમા મુમતાઝમહાલના મૃત્યુ પછી એકહથ્થુ કારભાર કરનાર અને ઔરંગઝેબ જેવા શહેનશાહના વખતમા પણ એકઅકી સત્તા ધરાવનાર ખાદશાહી બેગમની કબર પર બમ આટલી જ કામગ પ્રાર્થના છે કેટલી મતા અને કેટલો વિનય ।

જહાગીર પછીના બધા મોગલ શહેનશાહોના છેલ્લા દિવસો આખમાથી આસુ પડાવે તેવા છે ઇ સ ૧૬૫૮ના જુનની આઠમી તારીખે શાહજહાને પોતાની સત્તા ગુમાવી અને આમ્રાના કિલ્લામા કેદ થયો શાહજહાનને ઔરંગઝેબના આ કૃત્ય માટે અસહ્ય ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને કેદમાંથી પણ ઘણી વખત તે દારા અને શુજાને પ્રોત્સાહન આપવા છાના કામગ લખી મોકલતો, છેવટે ઔરંગઝેબનો જાપ્તો

ઝેટલો મુખ દયો કે તેની રમ વિના એક ચિટ્ટી પણ બહાર નહીં રહે. ઔરંગઝેબ અને શાહજહાન વચ્ચે પવનરદાગમાં તે લગાઈ ચાલુ જ હતી, અને તદ્દ દરેનશાહે ઔરંગઝેબને શાપ પણ આપ્યો હતો કે તારો શાહજહાન પણ તારી સામે એ પ્રમાણે જ થશે. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબને પેનાના શાહજહાનની ઝેટલી બધી ધાત્તી પોલી કે એક વખત તો તેને પેનાના વડા શાહજહાન શાહઆલમને સંકા ઉપરથી કેન્દ્રમાં પણ પૂરેશે. તેને છુટો કરવામાં આવ્યો ત્યારે બહીષ્કાર દ્વંદ્વમ જવાનામાં લઈ જવાની તેને રૂઠ ન હતી, અને જ્યારે જ્યારે શાહજહાન લખે ત્યારે ત્યારે ઔરંગઝેબની એક જામુસ ઓ હમેશા દાગર ગેટી !

દોગએ નાની જતી વખતે આમાના કિસ્સામાં ૨૭ લાખ રૂપિયાનું જગત્વાદિર ગણ્યું હતું. આ જગત્વાદિરમાં ચાર લાખ રૂપિયાની કિંમતની મો પાગની એક મુદર મોનીની માગા હતી. એ માગાના બધા મોની એક જ રૂમના, એક જ દબના અને સુરખા વજનના હતા એ જગત્વાદિર માટે ઔરંગઝેબે શાહજહાન પાસે માગણી કરી. શાહજહાને જગત્વાદિર તો બધું આપી દીધું, પણ પેલી માગા આપવાની ના પડી. ઔરંગઝેબે માગા પડારવા કહ્યું. તે બદ્દ જ માર્યા પણ પડી હેરે શાહજહાને દબનાથી મુશગરી દીધું કે એ માગા હું બહારી કરવા માટે જ ચાપું છું અને ઔરંગઝેબે તેની આજ્ઞા હોડી દેવી. નહિતર, એક પણ મોની સાચું હાથમાં નહિ આવે -

ધીમે ધીમે પિતાપુત્ર વચ્ચેનો સંબંધ વધારે ને વધારે ઘમાતો ગયો. પણ જહાનઆરાનો પ્રયત્નથી અંતે બંને વચ્ચે સમાધાન થયું ને છેવટનાં વર્ષોમાં તો શાહજહાને ઔરંગઝેમને મારી પણ બક્ષી. પછી શાહજહાન પણ ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થઈ, પોતાનું જીવન ધર્મકાર્યમાં ગાળવા લાગ્યો. એક સ્વતંત્રતા મિત્રાપ બીજી જે જોઈએ તે સગવડ શાહજહાનને મળી ગઈ; અને ઔરંગઝેમ પણ આઠાકિત પુત્રની માફક તેની દરેક આજ્ઞા માનથી સાંભળતો ને સલાહ પણ લેતો.

પુત્રી કહો તો પુત્રી, અને મા કહો તો મા, એવી કર્તવ્યપરાયણ જહાનઆરાની હૃદયમાં અને મુરાદ તથા દારાની નાની પુત્રીઓ સાથે, શાહજહાન પોતાનું દુઃખ ભૂલવા લાગ્યો. કુરાનના વાચનમાં, મૈયદ મહમ્મદના ધાર્મિક વાર્તાલાપમાં અને ગરીબોને દાન દેવામાં તે ધીમે ધીમે વ્યવહારની કડવાશ ભૂલી ગયો. છેવટના વર્ષે મા તો તે શ્રીફતુશી પર, અને મૃત્યુ પછી શુ છે તે વાત પર વિચાર જ કર્યા કરતો. એની પ્રિય સારંગી પણ આ એકાતમાં એની ઓછી મદદગાર ન હતી.

જે મૃત્યુની ધીમે ધીમે રાહ જોવાતી હતી તેણે ૪ સ ૧૬૬૬ના જાન્યુઆરી માસમાં દેખાવદીધો. શાહજહાનને તો, ઉમીએ પ્રથમ તાવ આગ્યો અને પેટમાં સખ દુઃખ થવા લાગ્યું. વૃદ્ધાવન નામે એક પ્રવીણ વૈદ્યે એ દુઃખ તો હઠાવ્યું, પણ પાછી નમજાઈ વધી ગઈ.

પરંતુ યુમેતેગ વર્ષના એના જઈ શરીરમાં, એક સાથે ત્યા તેર વૃદ્ધતા હતા. દવાની કાઈ કરી લાગી નહિ

અને પદ દિવસ પડી ખજા પડી કે હવે મૃત્યુ થશે જ
 એ ચોક્કસ છે. બા-ચાહ શાહ-જહાન ભાટે કૃપાથી આ
 મ્હોની પાઠ કરતો હતો તદ્દન શાંતિથી પોતાની ઉપરક્રિયા
 વિશે તેણે મૂંઝવણ આપી, અને જનાનાની સર્વ ગોમ્તસ્ત
 જોએને હિમ્મત દીધી, જહાનઆગને પાછળ ગ્રહેલાની
 મુખાળ ગમવા હતું પોતાના મન વદાના અને નોમ્હોની
 હેડો ગળ લઈ લીધી, પોતાનું વસીઅનનામું કરી નાખ્યું,
 અને પડી કુનાચેરીક વાચવાનો દુઃખ કર્યો. ચાર તરફ
 હારે લિશ્મીરીનું વાતાવરણ દેવાયું હતું તો અને મુગની
 અનાથ પુત્રીઓ, પોતાના મૃત્યુ પામના પિતામહ તરફ
 આતુ સારતી જેની ગદી હતી ત્યાર પછી શાહ-જહાન મપૂર્ણ
 હાનમદ, કુનાચેરીક સામજનો મનો હતો તેની નજર
 પોતાની અત્યવ વદાવી બેગમ મુમના-મદાવની આગમગાદ
 જામ-મિદ્દ તા-મદાન પર ગિયર થઈ હતી ધર્મ અને
 પ્રેમના આવા મુદ્દ સંધાન માટે તેના મોમાથી નીચલા
 રુબો નીમ્યા

‘એ ખુદા ! આ લોકમા અને પરલોકમા મને અમલ
 બનાવ અને નર્મની નવાગાથી મને ઉતારી તે !’

એ હેતુ સમ્મોની સાથે તેનો આત્મા ચાલ્યો મયો
 અને બીજો દિવસે એનું મૃત શરીર જમના નદીની પેલી
 બેર તાજમદાલમા તેની ગ્રિવ પાનીને પડે અને અનન કાગ
 માટે મૃત

મોગલ સુલ્તાનના હેલા વૈતવશાળી બાદશાહની આ
 વાન થઈ હવે હેલા નામના મોગલ શહેનશાહની ડેલું

કરુણુ ખ્યાન સાબળવા જેવું છે આ પછી એકસો બાણુ વર્ષે છેલ્લો મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ના બળવામાં સામેલ હતો માટે, દીવાને ખાસમાં ચાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેનો ન્યાય કર્યો, અને તેને રચુનમાં જન્મકેદ ગાખવામાં આવ્યો. તૈમુર, બામર, અકબર અને શાહજહાનના વશજને ન્યારે તે કેદમાં હતો ત્યારે, જે અમાનુષી વર્તણૂકથી રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કરુણુ વર્ણન, ઇ. સ. ૧૮૫૮ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે, લડનના સેન્ટ જેમ્સ હોલમાં પાર્લમેન્ટના એક સભાસદે નીચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું 'હું તે અશક્ત અને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છું, પણ તેના રાજમહેલમાં નહિ એક સડી ગએલી ગધાતી કાટડીમાં તે બિસ્તર પર પડ્યો હતો તેની પાસે ઝોડવા માટે એક જૂની પુરાણી ફાટેલી ગોદડી સિવાય બીજું કાંઈ હતું નહિ. મે તેને જોયો ત્યારે તેના ભૂતકાળના જીવનના પ્રમંગે તેના મનમાં ઘોળાતા હોય એમ મને લાગ્યું બહુ મુશ્કેલીથી તે ખેઠો થયો, અને તેણે પોતાનો હાથ મને બતાવ્યો. એ હાથ રોગથી ખવાઈ ગએલો હતો, અને તેના પર માખીઓ બણુબણુતી હતી.' એમ થનારું એક કારણુ એ હતું કે તેને પુરતું પાણી મળતું નહિ. અત્યંત કરુણુ સ્વરથી તેણે કહ્યું કે મને કાંઈ ખાવા મળતું નથી આપણે જે વર્તણૂક તેના તરફ ચલાવીએ છીએ તે વિષે હું કાંઈ મત આપતો નથી, પણ માત્ર એક સવાલ પૂછું છું, કે આવી રીતે એક વખતના સુખી બાદશાહ પ્રત્યે વર્તણૂક ચલાવવી તે આપણને શાને તેવું છે ?'

ઈ સ. ૧૮૬૧ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે, રાગની
જેલમાં બંદીગાદ મળે પામ્યો, અને એ ઢેણા મોત
બા શાદન સુધી પણ કાંઈ તોફાન ન કરી બેસે માટે,
રાતના અવગના, તે મકાન પાસે જ દંડનાવવામાં આવી !
હું માલિયામાં બંદીગાદનું નામ તેની મુદત મળેને
નારે હજી પણ પ્રસિદ્ધ છે

તુર્કશ નના હુવવાનને દગવીને તેમને કેદ થઈ હો
જ્યારે તેને કેદી અવસ્થામાં તેમને પાને ગુલુ કરવામાં
આવ્યો ત્યારે તેમને તેની સામે જોઈને હમ્બો એ જોઈને
હુવવાનને ક્રોધ ચઢ્યો તેણે તેમને કહ્યું, 'વિજયના
મદમાં હમ્બો જુનુ નમાસુ છે આજે તુ વિજયી છે ને મારે
તારું વ થશે તે કોને ખબર છે ?' તેમને વિદાન માણસ
હોતો તેણે જવાબ વાળ્યો, 'હુવવાન ! કેદી હુવને અપમાન
કરીને હજી એવા નર્ખા હું નથી, પણ આ લડાઈમાં તમારી
એક આપ જીવથી અને મારે એ પત્ર નહિ હોવાથી
આપણા જીવના જે બેરોગપણ આપણું છે, તે જોઈને મને
મનના ને નનમ વિચાર આવ્યો કે ગત્યસમુદ્ધિના એવું
તે શું છે કે જેથી ગત્યજો અભિમાની બની જાય છે ?
શરીરને જુ પ ને ધારીલું કરનાર તો માત્ર એક ઈશ્વર છે
પોતાના જીવના ડોળમાંથી ગત્યજો રૂપ વચાગવાનું
શું અભિમાન લેનાર હશે ? આપણી ગત્યજોની આવી
મુખામુદ પત્ર મને હમ્બુ આપે છે !'

રાજ્યરક્ષકનું પદ ખોયું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિજમઅલી નિજમને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૧ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિજમને આપવા તેમ હતું. રઘુનાથરાવનું લશ્કર નિજમની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. થઇ શકે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઇ ચાલી. બંને પક્ષમાંથી દુર્ઘટની હારજીત ન થઇ. માધવરાવે વિચાર કર્યો કે આ લડાઇમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પામમાલી છે ને જીતવાથી પણ પામમાલી જ છે. રઘુનાથરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તો પણ મરાઠા તો નબળા જ પડશે. એટલે તેણે લડાઇનો અંત આણી નવી સુક્તિ અજમાવી. તે હિંમતભેર એકલો કાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઇને કહ્યું, 'કાકા ! હવે મને કેદ કરો; તમે સત્તાધીશ બનો, પણ આ આપણી જાતિનું જ નિકંઠન કરનાર મુઠ્ઠા પૂરું કરો.'

રઘુનાથરાવ આ હિંમતથી અંજાઇ ગયો. તેણે રાજ થઇ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિજમનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ માનભરી વર્તણૂક રાખી.

પરંતુ આટલું જતાં આ લોકર કુસંપનો અંત આવ્યો નહિ. મહારાષ્ટ્રના સાડા ત્રણ ડાહ્યા પુરુષોમાં—(સખા-રામ બાબુ, દિવાજી પંત, વિકલ સુંદર રાજે પ્રતાપવંત અને અરધો ડાહ્યો તે નાના ફૂંનવિસ. પરંતુ અરધો ડાહ્યો

ગણાતો નાના બધાના કૃત્તા બુદ્ધિગર્ભા ચડ્યો)
 ગણાતો વિદ્યુત્તુલ્ય ગજો તે વખતે નિજમનો દીવા
 હતો દલે તેલે, જે મગદા સુદારો ગુનાધગર ફરી મત
 પર આવવાથી નાખુશ થયા હતા, તેમને પોતાના પક્ષમાં
 આવવા આમનપુ કર્યું, અને હાજિર ફરકે તથા નાન
 ફરનવિસ સિવાય પછાખગ ગયા પણ ખગ

અદર અગ વધાર કુસપ થાય મારે નિજમે એમ
 પણ જાહેર કર્યું કે નાગધુગના જનોણ બોસતેને ગાદી
 આપવી છે અને સાહસોની મત્તા નિર્મળ કરવી છે રથ
 નામનાને દેડામાદ પર મદાઈ કરી અને નિજમે પૂના ઉપર
 સવારી કરી અને સખાગમ બાપુની દુગેરીથી જનોણ
 બોસતેને રત્નપક્ષમાંથી છોટા પાડવામાં આવ્યો નિજમે
 પૂના તો લૂટકુ તેને ઓગાવાદમાં ચોમાસુ ગાળા પછી
 લાઈ આતુ ગમવાનો નિર્ણય કર્યો હતો ગોદાવરીના કિનારા
 પર આવેલા 'ગણસુ ભુવને' તે પડોન્થો અને તેનું અગધુ
 લક્ષ્મી હજી જોનારી ઓગળી જઈ, અરથ બાની ગુહુ
 ત્યારે સખાગમ બાપુએ જનોણ સાથે સલાગેલા મંથાતુ
 પગિણામ આન્સુ જનોણ બોસતેને ને વખતે વિદ્યુત્તુ સુદથી
 છોટા પડ્યો અને આ તકનો લાજ લઈ રથનાધગર વિદ્યુત્તુ
 સુદની સુદારી નીચેના અધ્ધાન લક્ષ્મી પર પડી પડ્યો

‘છીનુ પાણીપન થયે કે સુ’ જે ચિંતાથી
 માધવગર પેલા વ્યાધુજ બની ગયો મગદા લક્ષ્મીના છેક
 પાછલા ભાગમાં, નામધાની સુદાર તરીકે, પરંતુ ખરી

રીતે તો રાજદારી કેદી જેવી જ સ્થિતિમાં, માત્ર પંદરસો માણસો સાથે તે બિભો છે. રઘુનાથરાવનો હાથી અશ્વધાન સિંપાઇઓથી ઘેરાઇ ગયો છે. બીજી જ પળ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયંકર સ્થિતિ બની રહી છે. એ જ વખતે મલ્હારરાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પછી નાસભાગમાં જ હતો. માધવરાવે તેને રોક્યો ને આ ભયંકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદાર તરીકે તેની સલાહ માગી. ‘પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારૂઢ થઈ જાઓ. પછી જોઈ લેવાશે.’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

જીવાન માધવરાવના અંતઃકરણમાં સ્વદેશ પ્રેમની જે આગ બળી રહી હતી તે બબૂકી બીડી : ‘શું ?—’ તેનાથી ભયંકર ખૂમ પડાઇ ગઇ : ‘અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે ? તારામાં નર્યો દેશદ્રોહ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કર તે જ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું ?’

અને એક પછી ક્ષણ ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં પંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ, વિકૃલ સુંદરના અશ્વધાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિકૃલ સુંદર ગોળાથી વિંધાઇ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી ફૂટી યઇ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના બત્રીજાની બહાદુરી જોઈ લીધી. અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોશિયારીથી ખુશ ખુશ થઇ ગયો. રાજ્યકારભારની ઘણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યરક્ષક થઈ રહ્યો.

તત્ત્વશિક્ષા વિશ્વવિદ્યાનયમા માત્ર મુક્તિ લાખડાના
લાગ જેવો જ્ઞાનનો બોલો વધી ન જાય, અને વિદ્યાર્થીમા
ગ્રંથે પ્રેરણામય નાત ન પામે માટે કેટલી કાળજી લેવાતી
તેનું એક ઉદાહરણ છે જીવન મુધાગણા માટે જ તત્ત્વશિક્ષાના
આચાર્ય પ્રમિદ્ધ છે એ વાત તે વખતની સાધારણ સ્ત્રીના
સમજવામા પણ હતી.

એક વખત કાચીનો રાજકુમાર બ્રહ્મ ત આચાર્ય
સાથે સ્નાન કરવા માટે નદી ઉપર જતો હતો. ગસ્તામા
એક જગ્યાએ એક સ્ત્રી તત્ત્વ સૂચવીને તે પર નજર રાખીને
બેઠી હતી. આચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા રાજકુમાર પણ પાછળ
પાછળ દોડ્યો જતો હતો તન જોઇ એની દાંડ મળકી
અને એણે એક મૂડી તથા ઉપાડી લીધા સ્ત્રીએ માન્યુ કે
હમે, છોકરું છે, વખતે જૂખ લાગી દરો

બીજો દિવસે પણ તે જ પ્રમાણે જન્યુ ત્રીજો
દિવસે પણ બ્રહ્મદત્તે તથા ઉપાધ્યા એણે દિવસે પણ ત્યારે
એ પ્રમાણે જન્યુ ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ જૂમ પાડીને આચાર્યને
કહ્યું, 'આચાર્યદેવ ! આપના શિષ્ય માગ્ધત આમ રોજ
રાજ મારા તન ભૂટાવી લો છો કે શુ ?'

આચાર્યે પાછા ફરીને પૂછ્યું, 'શુ છે ? શુ જન્યુ
છે મા ?'

સ્ત્રીએ ખ્યું 'આ તમાગ શિષ્યે આજે તથા લીધા,
ગઈ કાલે લીધા, પરમ દહાડે લોવેલા ને પેલે દિવસે પણ
લીધા હતા '

આચાર્યે કહ્યું, 'હું તમને એટલા પૈસા ભરી દઇશ. '

ઔએ હસીને કહ્યું, ' પૈસાની વાત નથી, પણ ગુરુ દેવ આ તમારો શિષ્ય તક્ષશિવા વિદ્યાલયનુ નામ બોલે નહિ, એટલું જોતા રહેજો એમ કહું છું '

આજથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહાગમ કનિષ્ઠ મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો આ જુવાનમા અદ્વિત શક્તિ હતી તે મુઝામા પ્રાણ ફૂકી શકતો ગાધારમા જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો તે કનિષ્ઠ ધડી એ ધડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી બખારી દીધી હતી

જેની નિષ્કલક એની વિદ્યા હતી, તેવું જ નિષ્કલક એનું મૌવન હતું રાજની બહેન કમલાવતીને એના પર અત્યંત પ્રેમ હતો એની આખમા જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ શકાથી વિધાઈ રહ્યું હતું તથાગતના શબ્દો એના કાનમા આઠે પહોર અચડાયા કરતા જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ બધાનો ઉપયોગ શો ? પછી તો રાત્રિદિવસ અર્હતપદ મેળવવા મથવું એ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યધર્મ નથી ?-પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાનું કામ શું ?-સતોષ પરમ ધન હોય તો પછી જીવનમા મહત્વાકાંક્ષા શા માટે જોઈએ ?

એ જુવાનને ક્યાય એન પડે નહિ એનામા શક્તિ અપરિમિત, એનામા કલ્પના તેજસ્વી, એનામા જીજીવૃષ્ટ વિજ્ઞાનવેદાને શોભે તેવી ઉપનિષદ એને મોઝે. ઍરિસ્ટોટલ

ને ઝાંકેદિમ્મના વિચારો જાહેર કરીને દુનિયાના દરબારમાં માત્ર એ એક જ જુવાન સવગા વૈભવોર્થ દક્ષાએતો છતાં ઉદાસી ને એકતો રહેતો.

મહારાજ દુનિયાની મગધની સુવાગી વખતે તે માથે ગયો. એનો દેવ હતો ને વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વધોષને મગધનો પોતાની ચક્ર તેની પાસે દાસીને એને જીવનનો મર્મ જોધવાની-પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણવાની ધગત હતી.

આચાર્ય અશ્વધોષને તે મળ્યો. મગધરાજ તો હવે દુનિયાનો ખડિયો ને મિત્ર બની ગયો હતો. એક દિવસ દુનિયા, મગધરાજ, અશ્વધોષ ને આ જુવાન ચાર જણા એકાગ્રતા ધર્મકથા કરતા હતા.

જુવાને પોતાની ચક્ર ગજુ કરી 'સસાર અસાર છે એ જાણ્યા પડી સસારમાં કાણ ગદી શકે ?' ને નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમાં ન મળતું હોય ને બીજા જીવન ઉપર આધાર રાખવું હોય, તો પડી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ મો ?'

મહારાજ દુનિયા દેવ આચાર્યદેવ આ જુવાન વિદ્યારમાં વસીને અને સાધુ થઈને જ જીવનનો મર્મ જોધવા મથે છે એનામાં અસ્તુત સન્નિ છે અને એ સસારમાં રહે એમાં જ સમાજનું શ્રેય છે.'

આચાર્ય બોલ્યા 'તથાગતે શુ કહ્યું છે તે તને યાદ છે જુવાન ?' અનાયપિંડને તથાગતે કહ્યું છે કે ધન વૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતા નથી. પરંતુ તૃષ્ણા બંધેલા હૃદયે એને ચોટી ગ્રહેવાની મનોરૂચિ એ જ બંધન કરે છે

ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ સમ્મત રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાં જ નિર્વાણ પામ્યો છે. ’

જીવનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું થઈ ગયું હોય તેમ તે એકદમ ખેડો થઈ ગયો: ‘ આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કેાઈ આચાર્ય મને ટેકા આપ્યો નહિ, કેાઈ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું ખોટો છું, અધામિક છું, નાસ્તિક છું. ’

આચાર્ય બોલ્યા: ‘ મારો તને ટેકા છે, જી. કોંમાં કોંઈ ધાર્મિકતા પોતાના માનેલા ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમાં છે. ’

કનિષ્ઠ બોલ્યા: ‘ એના જેવો વિદ્વાન ભિષગ્વર ભર્યા ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી. ’

આચાર્ય બોલ્યા, ‘ તારૂં નામ શું ? ’

જીવન બોલ્યો, ‘ ચ ર ક ! ’

ચરક સુશ્રુત નામથી જે બે વિદ્વાન વેદરાજ થઈ ગયા તે જ આ ચરક. અશ્વઘોષના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનો સાધુ થતો મટ્યો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થઈ.

રોમ પડ્યું તે વખતે લાં હોનોરિયસ નામે જીવન રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો તે આરસના મહેલમાં રહેતો. ઠંડા પાણીના સુદર કુવારા તેના જમીયામાં નિરંતર ગડયા કરતા. સોનેરી માછલીઓ બેડે રમવાનો તેને ઘણો શોખ

હતો. તેનું જીવન વિનોદમાં ને વિલાસમાં જ પસાર થઈ રહ્યું હતું.

એક દિવસ મહેશો સમીને એક ફત આપ્યો. તેની પાસે બહુ અગત્યના મમાચાર હતા. જંગલી લોકોએ પર્વતોમાંથી રોમન લોકોને હાથ્યા હતા ને મારમાર કરતા તે રોમ પર હસતા હતા. હોનોરિયસના મહેલના દ્વાર પર ગુલામો ચોકી કરી રહ્યા હતા. ફતે કહ્યું: 'મને જાણી અંદર જવા દો મારે મહારાજાને મળવું છે.'

જવાબ મળ્યો: 'મહારાજા સૂતા છે; અંદર નહિ જવાય.'

બીજો દિવસે ફત આપ્યો. મહારાજા નિદ્રાધીન હતા.

ત્રીજો દિવસે મમાચાર દેવા આપ્યો, મહારાજા જાગૃત થયા હતા. ગુલામે પ્રવેશદ્વાર પરથી રૈસમી પડેલો જોયો: 'યો અને કહ્યું: 'હવે જા.'

એટલામાં તો બહાર લોકોનાં ધાડેધાડાં આવવા લાગ્યાં. તો આકૃળબ્યાકૃળ બનીને અંદરઅંદર પૂછે છે: 'મહારાજા યાં છે? આ આટલાં બધા માણસો કેમ આવે છે?—હાને મહેશો છે?'

અને ખમર મળ્યા કે ઉત્તર વિભાગમાંથી એલારિક જંગલી લોકોનો ગળ-ચડી આવે છે.

'ખમો, ખમો, કાંઈ ફિકર નહિ મહારાજા યુક્તિ શોધી કાઢશે આપણા એ રક્ષક છે' થોડી વારમાં એક વખતના વિશ્વવિખ્યાત રોમનસામ્રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા બહાર આવ્યો. સૈનિકોથી, મિત્રોથી અને નોકરોથી વીંટળાઈને

તે મહાગ આગ્યો પાનખીમાં બેઠો, પાવખી લિપડી ને તે તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગયું રોમને તજીને મહાગબ્બ ચાલી નીકળ્યા રોમ અને રોમન-જગતભરના કીર્તિવત અંબે ભગ્ય નામો-એકવા અને નિરાધાર હતા !

બહારથી રોમ તરફ આવવાનો રસ્તો કેવો મુદ્દર હતો ! પથ્થરની ફરસગપીવાળા રસ્તા પર થઈ દુશ્મને રોમની પહોંચમાં પ્રવેશ કર્યો આખી રાત નિરાશ રોમનોએ ચારે તરફ દુશ્મન મૈન્યના તાપણાં જોયા કર્યા ! ગેમ નગર ચારે તરફથી ઘેરાયું હતું

થોડા જ દિવસમાં ખોરાકની તગી પડવા માડી અને રોમનો વધારે વખત કિલ્લામાં ટકી શકે તેવું કંઈ નહિ

રોમનોની સલા મળી જે સલામાં બુલિયમ સીઝર, ઓગસ્ટસ ને સીસેરો જેવાએ દુનિયાનું નમીન ઘડ્યું હતું ત્યાં પોતાના નસીબની કથા કહેવા રોમનો બેગા થયા !

‘ ખોરાક તો જોઈએ, પછી ગમે તે થાય ’ એક સખામદ બોલે છે

‘ અરે ! જે દિવસ થયા હું પેટ ભરીને જમ્યો નથી ’ બીજો બોલે છે

‘ સધિ કરો, મધિ કરો માનભેર મવાહ કરો પૈસાબૈસા દઈને પાછો કાઢો, -એવા જ ગલીને ખીજી શું જોઈએ ! ’ બગાસા ખાતા ખાતા ગીબ ભાઈ બોલે છે

જે મુખ્ય રોમન-જેહન અને બાકીલિવસ-એલારિકને મળવા નગર બહાર નીકળ્યા એલારિક પાસે પહોંચ્યા અને ઊંચા પડઝદ ગૌર વર્ણના જ ગલી રાખતું સ્નાયુમદ શરીર જોઈને દગ થઈ ગયા

‘તમે કેણુ છે ?’

‘અમે ?’ જોદને પોતાનો બહુ મૂલ્યવાન ચીનાઈ રેશમી ઝમ્મો જરાક લિયકતા દેતું, ‘અમે ?-અમે ગેમના અમીરો છીએ તમારી પાસે સધિ કરવા આવ્યા છીએ’

‘એમ ? તમારે શુ કહેવું છે ?’

‘શુ કહેવું છે ?’ ગર્વમાં માથું ઊંચું કરીને જોદને બોલ્યો. ‘કહેવાનું શુ ?-મધિ કરો ન્યાયસગની મધિ માગીએ છીએ અને નહિતર-’ જાણે પોતે માત્ર શબ્દોથી ખીવડાની શરૂઆત એમ ધારીને તે બોલવા માડ્યો. ‘અને નહિતર, એક પછી ગેમન બચ્યો લડ્યા વિના નહિ રહે’

એનારિક બેદરકારીભરેલી રીતે ખડખડાટ હમી પડ્યો. ‘હા હા હા ઘાસ જેમ ઘાડું હોય તેમ કાપવાની મજા ઓર આવે’

જોદનનું જોગ તો શબ્દોમાં હતું એણે તો સેનેટમાં જોમભરેલા ભાષણો કરેલા તેને જ ગલી સગદારનું આ અકદાસ્ય મૂળવવા લાગ્યું.

એક હાથ ઊંચો કરી, હવાને જાણે સ્થિર રહેવા કહેતો હોય તેમ એવાગિક બોલ્યો. ‘સાબળ રોમની સાથે સધિ કરવાની મારી સગતો જાણી લે પછી તારી મલામા જઈને જેમ જાણશું કરવું હોય તેમ કરી લેજો રોમન લોકો તો હવે સોનું રૂપુ ને જવાહીર માયવી નહિ જાણે ખીજા કેઈ લઈ જાય એના કરતા અમને જ એ બહુ સોપી દો. અને જે જે અમારા ગતભાઈઓ તમારે ત્યા

શુનામ હોય તેમને છોડી દેવા એમના લોહીમાથી તમને
જોઈએ તેટલો રસ મળી ચૂક્યો છે હવે એ લોહી મોઢુ
પડશે '

જોહને પોતાના કબજાથી મો ઢાંચી દીધુ રોમની
જમીન-અને ખાલી ઘર સિવાય સઘળો વૈભવ આ શરતોને
લીધે હરાઈ જતો હતો હવે પછી રોમમાં ઘોળા વોડા
જોડેના રથ ને રેશમી રાશથી કાણુમા રહેતા અરબી ઘોડા
નજરે નહિ ચડે । હવે પછી હિંદુસ્તાનના મોતીની લટકતી
માળા પહેરેલી જામી કદાવર રોમન સ્ત્રીઓ શોધી નહિ
જડે ! લક્ષ્મીવિહોણી રોમ નગરી ખડેરના પડછાયા જેની
શત્રુ બની જશે

જોહને એક મૂસ્કુ મૂક્યુ સ્વાતંત્ર્ય જવાથી નહિ
પણ વિનાસ જવાથી તે રડતો હતો પાળેલી પોપેલી
આરામપ્રિય ઇંદ્રિયો અને ગરીબાઈની જોડી ખીણ દેખાડી
રહી હતી

જોહને જિયુ જોયુ ત્યાં એનો મિત્ર બાસીલિયસ
જના ચડાવીને જમીની સરદારને પૂછી રહ્યો હતો પછી
રોમનો પાસે શુ રહેશે ?

એટલે જાન મળ્યો ' એમનું જીવન । '

મો નીચુ ગાખીને સધિદત્તો પાછા વળ્યા તેમના પગમાં
જોર ન હતું મો ઉપર દુશ ન હતી નિરાશ બનીને
તેઓ પાછા વળ્યા રોમન લોકો માડમાડ જીવન બચાવી
શકે તેવું હતું

પછી જો જો ધરતીને ખૂણેખૂણેથી અઢળક ધન રોમમાં

બેચુ દુર્ગ દત્ત જેમના નામમાત્રમા એક પ્રકાર ધી ન્યતા હતી જેમના એક ખાળુનો ખર્ચ લાખો ઉતર મથાને જેમના પેલવથી દરેક દેસ આખો પડો દનો જેમણે સૃષ્ટિ પર એક ચક્રે મતા ચલાવી હતી તે ગમન લોકોએ આ સગતો રસીમરી-ચગરને પગે અને ધૂળતે દેવે ખાસ પાચ દાતર ગેર સોનુ ત્રીમ દગર ગેર રૂપ પાચ દગર રેસમી જગિયાન તામ અને જળ દગર ગેર મરી* લઇને ગુનામોની દાગની દાગ ચાલી માનુ રૂપ જવાણી રેસમી કાપડ લઇ લઇ ગાડમા ખડકવા માલ્યા અને ગાજાના ગાજા ધન કાગની નકાર જવા માડ્યુ ।

જમથી લોકો-ગોથ લોકો ચાલ્યા ગયા

ઠીક થયુ મારા ભાઈ! આપણે જયી તેડ ગયા ।’

હા હા જયી ગયા ।’

‘મારૂ થયુ ગદી ગયા ।’

આખા રોમમા જેરીએ જેરીએ આજ વાત થાય છે સૌ એક બીજાને અભિનંદન આપે છે લુટાગ લદમી લુગી ગયા પણ જીવ તો જયી ગયો ।

એ વખતે રોમમા એક વિધવા નાઈ ગહેતી તેનુ નામ માસેના તેને પુત્ર જેવી કેમળ એકની એક પુત્રી હતી તેનુ નામ પ્રિન્સીપીઆ

તથાગત ગૌતમજીવના જેવો જીમસ કાર્ધનો મુદર

* મરીની કિંમત રોમન રસોગમા અમૂલ્ય મળાતી અને રોરના સમક્ષ દસ સિલિંગ પગલા દિ હુરવાનના મલબાર મિનાથી તેની આચાત થતી

ઉપદેશ આ બાઈના અંતરમાં ભીડાભીડા ભિતરી ગયો હતો. લક્ષ્મીવિદ્યોત્સાહ રોમમાં દરકેદરેક ધન વક્ષી ખોવા માટે શોક કરતું હતું અને પાણુ જીવન બગી જવા માટે આનંદ કરતું હતું. ધડીકમાં શોક ને ધડીકમાં આનંદ એવી ભગવાનની ખરેખરી માયા વિસ્તરી હતી. શોક અને આનંદથી રહિત, બધાં સરોવરના પાણી જેવી સ્થિતિ તો માત્ર માસેવા હતી.

તેણે વર્ષો પહેલાં મોનાના થાળી વાટકો અને ચમચો છોડ્યા હતા, મોનીની માળાઓ તજી હતી રેશમીવસ્ત્રો ત્યાગ્યા હતા, હિંદી મનમન છોડ્યું હતું. અતઃકાળ અજવાળું થવાથી તેણે મધનું તજ્યું હતું. પાડોશીને લાકડાના વાસણમાં જમતા જોઈને પોતે લાકડાનું વાસણ લીધું હતું. ગરીબને સાદા ભૂગડા પહેન્તા જોઈને પોતે માદા ભૂગડા પહેવાં હતા, તેણે કાષ્ટ ખોયું ન હતું, તેને શોક ન હતો તેણે તો મધનું સ્વેચ્છાથી ક્યારનું વાપર્યું હતું એના વર આગણે ટાણે કટાણે પાડોશીઓ જમતા, ભૂખ્યા અન્ન પામતા એને આખ્યાનો-વાપર્યાનો-સદુપયોગના સતોષ હતો આટલી બધી અશક્તિ વચ્ચે એ એકલી જ શાત હતી.

તેની નાની દીકરી મિન્સિપીઆ તો ફૂલવા માડી, જગલીઓ રોમ છોડી ગયા, હવે રાટલો ખાવા મળશે, એટલે એ તો ફૂદી રહી એનું ચાથે તો એ પાડોશીઓને આજે મિજમાની પણ આપે.

પણ ડોશીએ ધણી તડકીઝાડી જોઈ હતી એને ખમર હતી કે ગોથ લોખે થોડા નખતમાં પાછા આવશે! સોનાનો ચગ લગાડો ને લેવાનું પાણી તો મનાયું તહિ.

હવે કાંઈ ગોથ રોમના મટેમાન થયા વિના ગ્હે ? એ તો પાછા આવવાના—વગર નોતર્યા મહેમાન

ત્રિન્સિપીઆએ કહ્યું, ' મા, જગતી લોકો ગયા, હવે આપણે એક સરસ મિજમાની ગોઠીએ હિંદી મોરલાની જીભ ખાવા મળે એવી । '

માએ જવાબ વાળ્યો, ' દીકરી । રોમની ખરી વિપત્તિના દિવસો તો હવે આવવાના છે એ વિપત્તિમા રોમને છોડીને ચાલ્યા જવાનો બીરુધર્મ આપણે ન સ્વીકારીએ તો બસ ખરી મિજમાની તો તે જ આપી કહેવાયે દુઃખીને દુઃખમા રીનાતા મૂકી આપણે સહીમવામત થઈ જવાની હોશમા ભાગી ન જઈએ એવો પાડોશીધર્મ જ હવે તો ખરી મિજમાની મણાપ સપત્તિમા બનાવેલા ખાણા એ તો માત્ર વિધામની છોગ છે એમા પાડોશીધર્મનું રહસ્ય નથી । '

થોડા દિવસ પછી માર્સેલાના ઘર પાસે એનાં મિત્રો, સગાસબંધીઓ, પાડોશીઓ મોંની ઠંડ જમી હતી સૌ રોમ છોડવાની તૈયારી કરી ગયા હતા

' માસના । અમારી સાથે આવ ગોથ લોકો પાછા આવશે. બહુ-બહુ તો આપણું જીવન બચશે, પણ રોમને ફગીવાગ લૂટયા વિના નહિ રહે આપણે જતાં રહીએ—આત જ્યાં લગવાન જીમસ કાપસ્ટનો જન્મ થયો છે, જ્યાં અખડ શાંતિ વિનસી ગઈ છે ત્યાં બેથલેદેમર્મા જઈ આપણાંથી જે ધર્મકાર્ય થશે તે નિરાંતે કરીશ । '

માર્સેલાએ જવાબ વાળ્યો ' નમારે જતુ દેશ તો જાઓ પંતુ જ્યાં આટલા દિવસ મુઠી ગઈ એ મુખ બોમખું છે તે

રહેગને વિપત્તિન સમયે તજી દઈ ને હું બેઘલેહેમમા પણ કાઠ પ્રકારની શાંતિ મેળવી શકું નહિ એની શાંતિ મને ખપે નહિ હું તો જે વખતે બચકર વિપત્તિ આવશે તે વખતે પણ અહીં જ ગહીરા મને એનાથી જ શાંતિ મળશે મૌને માટે હું ખમાથી રસ્તો કાઢવાનું આપણુ શૌર્ય ન હોય તો સૌ સાથે હું ખ સહન કરવાની શક્તિ પણ મારા જેવા માટે ધણી છે '.

માર્સેનાને છોડીને તેના મિત્રો, સબધીઓ, મગા ચાલ્યા ગયા આખો ઊનાળો માર્સેના અને તેની યુવતીએ આવનારી વિપત્તિના બજુકારા સાબળ્યા કર્યા, અને ફરી એક દિવસ રોમ નગરી, દુશ્મનોની ચોડીના તાપણા બેઘને પાલી ગભરાઈ ગઈ ગોથ લોકો પાછા આવ્યા હતા.

પરંતુ આ વખતે બેરો ઘાલીને તાખો વખત પડ્યા રહેવાની તેઓની ઇચ્છા ન હતી એનારિકે પોતાના મૈનિકોને બેગા કર્યા ' આજે અદ્રોદય વખતે રોમ નગરીના મુખ્ય દ્વારમાંથી આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે આ વખતે જે બદાદુરી બતાવશે તેની યશગાથા દિગત સુધી વ્યાપી રહેશે ' અજબ શાંતિથી સૌ સાબળી રહ્યા.

મારી બીજી આજ્ઞા એ છે કે જે કાઠ કિંમતી તમે જીઓ તે લઈ લેજો પણ મે પત્રિચ ગ્યોને હાથ બડાડવાનો નથી મે પિટરનુ દેવળ અને સેન્ટ પૉનનુ દેવળ '.

મારી તોજી આજ્ઞા તોજે દિવસે મધ્યા સમયે દરેકે દરકે ગોથે રોમ છોડી દેવાનું છે '.

અદ્રોદય સમયે માર્સેનાએ પોતાની બારીમાંથી ગોથના

ટોળેટોળા આવતા જોયા નેરો પોતાની દીકરીને કહ્યું
' પ્રિન્સિપીઆ ' હવે વખત આ રો ? '

રોમન લોકોથી ઘટાડેના મુનામોજ્યે ફરવાળ ખોલી
નાખ્યા અરે જોયા પડછદ જગ (ગો) રામતી શેરીએ
શેરીમા ભગ્નવા માણ્યા હાથમા કુદાડી ને તનવાર લઈ
તેઓ જ્યા જ્યા ધન જીએ ત્યા ત્યા ફરી વળના હતા તેમની
ડોકમા મોતીની માગાઓ અથડાતી હતી અને રોમન
મુફરીઓએ તજોના હીંગના હાર તેમણે ૭ ન વચગાડ્યા હતા

બીજી માઇ ન બન્યું તો મોતી સાથે નહીં માર્સેતાએ
પોતાનું વગ-એના જેવાતેવા સાધનો માર્યેનું-લૂટાઇ જવા
દીધું એને પણ સૈનિકોએ ઇજા કરી પણ પુત્રો પ્રિન્સિપીઆ
ઉપર જ્યાં ટોળું તૂટી પડ્યું ત્યારે બહાદુર વિદ્રેલી
વાધજીની માફક તે વચ્ચે પડી ફરેકેદરેક ધા પોતાના શરીર
પર તે ઝીલી રહી સૈનિકા ડોશીની બહાદુરીથી પાછા દડયા
અને તેમના કેટલાકને આ બહાદુરી અસામાન્ય લાગી
તેઓ માર્સેતા અને પ્રિન્સિપીઆને સૈન્ય પાનના દેવળમા
મૂકી આવ્યા કે જેથી બીજા એમને હેરાન ન કરે

ત્રીજો દિવસે સપ્તા સમયે ગોથ લોકો રોમ છોડીને
જતા હતા ફરેકેદરેન્ના હાથમા સોનાની ચાળી કે પ્યાનો
રૂપેરી રામણ કે મોતીના હાર વટમતા હતા કેઇની જાતી
પર હીંગના હાર અડળાતા હતા

મધ્યાના બુખરા અજવાળા ઉપર રાત્રિનો પડઝરો
પડરો ત્યારે ગોથ લોકોના ટોળેટોળા વશોગાન આતા ગાતા
રોમથી દુર ને દુર જતા હતા તેમના મગીતના પડવા

શમ્યા ત્યારે અધારી રાત્રિના ઝોળા રોમ નગરી પર જિતયા
હતા અને ખડગનું પથ ખડેર હોય તેવી લક્ષ્મીનિકોણી,
વીરત્વનિકોણી, તેજનિકોણી, રોમ નગરી રાત્રિના અધકાગ્મા
મે છુપાવતી હતી

મોગલ સમ્રાટ ઔગઝેમને જીજ્ઞાસુ આવી દક્ષિણનો
વાઘ શિવાજી આઘામાથી નાઠો માળવા અને ખાનદેશ
તરફથી દક્ષિણમાં દૂકે ગરતે ચર્ચને જવાય, પણ શિવાજી
મહારાજે મથુરા, અશ્વાનાદ, ગરી ને જગન્નાથપુરીને લામે
રસ્તે પ્રયાણ કર્યું

એક ગામમાં લાના ફોજદાર અલીકુલીએ શિવાજીને
શક ઉપરથી રોક્યો ને કાચી કેદમાં પુર્યો મરાઠા મધરાને
શિવાજી ફોજદાર પાસે પહોંચી ગયો અને હિમ્મતથી કહ્યું
કે 'હું શિવાજી છું' ફોજદારે તો આ હિમ્મતથી દગ ચર્ચ
ગયો શિવાજીએ તેના હાથમાં એક લાખ રૂપિયાનો એક
હીરા મૂકી દીધો ફોજદારે શિવાજીને તરત જવા દીધો

એકવાર પ્હો ફાટયા પહેલા શિવાજી જાને વેધે
નામતા નાસતા બનારસમાં આવી પહોંચ્યો ત્યાં એક
ખાલજીને ગંગાકિનારા પર આટા મારતો જોયો શિવાજીએ
ઉતાવળમાં તેનો હાથ પકડ્યો, તેની મુઠીમાં સોનામહોર ને
હીરા આપ્યા ને કહ્યું 'તું મુઠી ઉઘાડયા વિના મને
ધાર્મિક ક્રિયા પુરી કરાવી લે.' ખાલજે ક્રિયા કરાવવાની
શરૂઆત કરી ત્યાં એ દમ જૂમ પડી કે શિવાજી નાસી

મયેત છે તેની નોધમા ટેલકાક મૈનિકા આન્યા છે બ્રાહ્મણે
આ મમાચાર સાભગવા પાણુ ફરીને જોયુ, ને ફરી મામે
જુએ છે ત્યા પોતાનો યજ્ઞમાન મળે નહિ । બ્રાહ્મણને ત્યારે
જ ખનગ પડી કે પોને શિવાજી મામે જોયે હતો । મુળી
ઉધાડીને જોયુ તો તેને નવ હીંગ, નવ સોનામહોર ને નવ
દામ મળ્યા હતા

ગોદાવરીના કિનારા પર એક ગામડામા કેટલાક
સન્યાસીઓની માથે શિવાજી પણ ઉતર્યો હતો જે ઘેર
તેઓ ઉતર્યા હતા તે ગરીબીમાં ફૂળી મયેજુ દેખાતું હતું
ધરના વૃદ્ધ ડોશી ગમે સન્યાસીઓની પાસે આન્યા ને
આખમા આમુ લાવીને જોલ્યા, ' જોગીરાજી ' આપ તો
મદ્દાત્મા લોક છે અમારી આમડીના જોડા રીવડાવી
પહેરાવીએ તોપણ તમારી પુરી સેના કરી ન કહેવાય પણ
શિવાજીના હુગરા માણસોએ મામમા હમણાં ધાડ પાડી
છે એટલે તમારી કાર્ધ પણ મહેમાનગીરી અમે કરી શક્યા
નથી ।' આ ઉપગત વૃદ્ધ ડોશીમાએ શિવાજીના સૈનિકાને
થોડાક વેણુ પણ મલળાવી દીધા । શિવાજી આ બધુ
માજગનો હતો તેણે તે ગામનું નામ તથા જેકુનોના
નામ જાણી લીધા અને ઘેર પહોંચ્યા પછી તે ડુકમેને
પોતાને લા મોનાવી બધી ડુકમાની ભરી આપી

જતાનામાદથી પાંચ માસન દૂર હીરો નગરમા
આજથી પદગમે વય પહેના ચીનના તથા મુમાફરો આવી

પહોંચ્યા હાડ ગાળી નાખે એવો હિમાનય પર્વત પોતાના ધોળા ચક્રચકિત સિખરોથી આકાશ સાથે વાતો કરી ગયો હતો. હડી તો એની હતી કે માણસ હરીને ઠીકરૂ થઇ ગય ત્રણે મુસાફરો આગળ વધ્યા ને હિમાનય ઓળંગી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરના લાગ્યા.

પણ થોડે ગયા પછી તેમાંથી એક મુસાફરે કહ્યું, 'લાઇ ! તમે મને છોડીને આગળ વધો હવે હું વધારે વખત છવી શકવાનો નથી. આખા જગલની ગભીર શાંતિમાં આ ત્રણ મુસાફરો સિવાય બીજા કોઈ હવે નહિ.

બુદ્ધદેવની જન્મભૂમિના દર્શન કરવાને, અને ઠેરઠેર સચવાઈ રહેલી બુદ્ધદેવની નિસાનીઓ જોવાને આ ભક્તો, ઠેક ચીનથી હજારો માઇલની મુસાફરી કરી આવતા હતા, અને આમ વિજયની છેક છેલ્લી ધડીએ તેમાંથી એક મિત્ર છેલ્લા શ્વાસ લેતો હતો !

લાઇ ! આ હડી ભારે છે તમે મારી ચિંતા કર્યા વગર આગળ ને આગળ વધો. તમે રહેશો તો કોઈ દિનસં આપણી જન્મભૂમિ ચીન આપણા ધર્મપિતા બુદ્ધદેવના સાચા શબ્દો પામશે ' આટલું જોતતાની સાથે તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

એકાન્ત જગનમાં માત્ર એ પરદેશીઓ રહ્યા તેઓ એકબીજાના મોં સામું ટગરટગર જુએ છે ને પામે જ તેમના મિત્રનું અચેતન શરીર હડીમાં વધારે હડુ લાગતુ પડ્યું છે.

જ્યાં કોઈ રૂદન કરે તેમ ન હવે તેવા પહાડી

ગયાનમા તે મૃત શરીરના હૃદયની ગામે હૃદય નગારીને, એક માણસ જાનીફટ રોષ ગ્યો છે। આખા જગનમા તેના કંઈ સિવાય બીજો સ્વગ નથી, તેના કુમકા મિત્રાવ બીજી અશક્તિ નથી, તેના મિત્ર સિવાય કાંઈ જીવનું પાણી નથી !

હૃદય ફાટ તેવો વિનાય ક્યાં પડી તે શાત થયો પોતાના જુના વસ્ત્રો ને ઘરોની બે ચાર પોતલી ખભે નાખી, ઉઘે આકાશ સામે એક અદ્વાલરી દષ્ટિ ફેકી, વાગવાર મૃત શરીરને જોતો રોતો ને મનથી પાઝો વગનો પોતાના મિત્રની માથે તે ચાલનો થયો. પર્વતોમા પહેલાના જેવી જ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ

તે મજ્યાત ચીનાઈ મુસાફર ફાદિયાન હતો

આવરતી નગરીથી બરાબર બારમો કદમ દૂર જીતવન વિહારના મુદર વૃક્ષો ને સુગંધી પુષ્પક્યારાઓ આવી ગયા છે ત્યાં જીહ્વદેવની શુદ્ધ ચન્દનની મૂર્તિ અત્યંત મૌમ્ય વાતાવરણ ફેનાવતી આફઠ થયેલી છે એ મૂર્તિની સામે બે પગેશી મુસાફરો બીની આબે ઉભા છે

વિહારમાથી સાધુ લોકો આવીને કંઈ પૂછે તે પહેલા તેમની આખોમાથી આસુનો પ્રવાહ ચાલી ગ્યો જભેજણા વાગવાર જીહ્વદેવની મૂર્તિ જુએ છે ને દરેક વખતે નરા નવા આસુથી તેમના ગાવ લીંઝાય છે સાધુ લોકોને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું ને તેમણે પૂછ્યું, ‘આપ ક્યાથી આવો છો ?’

‘અમે જન્મે ચીનથી આવીએ છીએ અમારી માથે

ધેરથી ઘણા આદમી નીકળ્યા હતા. રસ્તાથી કંટાળી કેટલાક પાછા વળ્યા; કેટલાક પર્વતોમાં નામનિશાન ન મળે તેમ મરી ગયા. આજે એ અસંખ્ય મિત્રોમાંથી માત્ર અમે બે બુદ્ધદેવનાં દર્શન પામ્યા !

વિહારના અનેક સાધુઓ શ્રદ્ધાની જીવન્ત મૂર્તિઓ જેવા આ બે ચીનાઈ મુસાફરો તરફ અત્યંત માન ને ભક્તિભાવે જોઈ રહ્યા.

આ બે મુસાફરો તે ફાહિયાન ને તેનો મિત્ર ટાઉચીંગ.

ચીનથી હજારો કોસ દૂર હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ અથવા લંકાનો ખેટ છે. જે વૃક્ષ નીચે બુદ્ધદેવને જ્ઞાન થયું તે બોધિવૃક્ષની એક ડાળ અહીં લાવીને વાવવામાં આવી છે. ફાહિયાન બુદ્ધદેવનાં બધાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી મુસાફરી કરતો હતો. ફરતો ફરતો તે અહીં પણ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક કઠણ બનાવ બન્યો.

એક દિવસ ફાહિયાન બુદ્ધદેવની મૂર્તિ પાસે બેઠો હતો. દિવસો થયાં તે મૂર્તિના જેવું જ તેવું હૃદય કામળ બન્યું હતું. ચીનથી નીકળ્યાને આજ બાર ચૌદ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. તે દરમિયાન એની જન્મભૂમિ વિષે એણે કાંઈ પણ સાંભળ્યું ન હતું. ફાહિયાનના મનમાં ચીનની જમીન, ચીનના પત્થર, ચીનના લોકો અને ખાસ ચીનદેશની વાતો ઘૂમી રહી હતી.

એક વખત ફરીને માતૃભૂમિનાં દર્શન કરવા માટે તે તત્તસી રહ્યો હતો. એટલામાં ત્યાં કોઈ એકલડોકલ

યાનાગુએ આની ચીનમા બનેલા પખાની ભેટ સુદ્ધેવની
મૃતિ પામે ધરી પોતાના પ્યારાદેશની આટલી પણ નિશાની
આટલા વર્ષે અને આટલે દૂર જોવા મળ્યા એ વિચારથી
હાદિયાનનું હૃદય પાણીપાણી ચર્ષિ ગયું તે પખાને જોઇને,
નાનું બાગક અનેક વર્ષથી વિખૂટી પડેલી માતાને જોઈને
જેમ ગદી ઉઠે તેમ હાદિયાન રડી ઊઠ્યો

રોજગૃહી નગરીમા તિમ્મિમાર ગજન્ય કગ્તો હતો
એકવાર એવું બન્યું કે નગરીમા આગ લાગી

ગજને લાગ્યું કે એક માણસ બેઠકાગ રહે તેને
હાથે આખી નગરીને સોસલું પડે તે ઠીક નહિ આગ
સુકાયા પછી તેણે આગા કરી કે હવેથી જેના ધરમા આગ
લાગે તેણે જગતમા ગહેવા જવું

આ આગા પ્રમિદ્ધ કર્યા બાદ થોડા દિવસે તેના
પોતાના જ મહેલમા આગ શરૂ થઈ

જમનાદારોએ કહ્યું કે, 'ગજનું કામ કાયદા બાધનાનું
છે પણ કાયદા બાધનાથી કાયદો વધારે મોટો હોઈ શકે નહિ'

લોકોએ કહ્યું કે, 'આપે આગા પ્રમિદ્ધ કરી છે ખરી,
પણ આપ તો રાજા છો, માટે ઇચ્છામા આને તેમ આગા
ફેરવી શકો છો'

પણ રાજા તિમ્મિમાર પોતાનો મહેલ છોડીને
જગતમા ગહેવા જવા ચાલી નીકળ્યો અને સૌને કહ્યું
'હવે પછી આવું નવું મન રાખતો નહિ કાયદા
બાધનાર માટે તો મયદો સૌથી વધારે બધનકર્તા છે'

અવાહિદીન ખિવજી અને તે પહેલાંના તથા પછીના બાદશાહોના જમાનાના એક મહાન પુરુષ યાદ રાખવા જેવા છે તે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીયા એમ કહેવાય છે કે શેખ નિઝામુદ્દીન હજી તદ્દન બાધ્યાવસ્થામાં હતા ત્યાં તેમના પિતા સૈયદ અહમદને ભયકર માંદગી આવી ગેળની માતા બીબી ઝુનેખાની અત્યંત પવિત્ર સ્ત્રી તરીકે ખ્યાતિ હતી એક રાતે તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ દિવ્ય અવાજ તેને બોલાવી રહ્યો છે અને કહી રહ્યો છે કે બેમાથી એકની પસંદગી કરી લે પતિ અથવા પુત્ર પતિ બચશે તો પુત્ર નહિ હોય, પુત્રને બચાવેા હશે તો પતિ નહિ હોય માતાનું વાત્સલ્ય-જેના વિના પૃથ્વી અમૃત વિહોણી થઈ જાય- પુત્રની પસંદગી તરફ વળ્યું અને સૈયદ અહમદ ત્યાર પછી થોડા દિવસે મૃત્યુવશ થયા આની પ્રેમલ અને પવિત્ર માતાની શેખના જીવન પર ઘણી ઊંડી અસર થએલી કહેવાય છે કે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીયાના ગુરુ મૌલાના કમાલુદ્દીન ઝહીદ પણ સ્વતંત્ર મિજાજના ને પોતાની બદગીમાં જ દીન રહેનારા સાચા ફકીર હતા તેમની કીર્તિકથા સાંભળીને સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન બદ્દને તેમને બોલાવીને પ્રમામતી જગ્યા આપવા માઠી, ત્યારે મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો ‘અમારા જીવનમાં એક જ વસ્તુ રહી છે ખુદાની બદગી એ પણ સુલતાન લઈ લેવા ગાજે છે’ આવા ગુરુને ચરણે બેસીને શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીયાએ વિદ્યા ને ચારિત્ર્ય કેળવ્યા હતા બદ્દખનના જમાનામાં એક છતાલ-એટલે લગભગ બે પૈસાના એક મણ તરબૂચ મળતાં એટલી સોધવારી હતી કેવળ ઔચિક ગરીબીને વરેલા આ મહાન પુરુષ

પાસે એ ખરીદવા માટે પણ પૈસા ન હતા; અને છતાં જલાલુદ્દીન ખિલજીએ સ્વેચ્છાએ આપવા માટેનું ગામ ન લેવાની શક્તિ હતી ! એક વખત એક કામિયાગરે એમને કામિયો શીખવાનું કહ્યું કે જેથી ગરીબી ટકી શકે જ નહિ. ઓલીઆએ જવાબ દીધો: ‘પૈસા ભેગા કરવા એ તો વેપારીનું કામ છે; અમારું કુકીરનું કામ તો એકલી બંદગી માટે જીવન જીવવું એ જ છે.’

રોખ નિઝામુદ્દીને કહેવું કે મારી કબર તો ખુશ્કા મેદાનમાં હોય એટલે બસ છે. એના ઉપર બીજું કંઈ ન ભેદાયું, પણ સુલ્તાન મહમ્મદ તપસ્યે ઓલીઆની કબર ઉપર રોખે બંધાવેલો છે. એને છસો વર્ષ થયાં. કેંક રાત્રીઓ વ્યાખ્યા અને ગમા, છતાં રોખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆનું નામ આજે પણ એટલી જ પવિત્ર ભાવના જગાવે છે.

અમીર ખુશરુ સાત આઠ વર્ષની ઉમરનો હતો તે વેળા ધણી વખત આ રોખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆ પાસે જોસવા આવતો. એ અમીર ખુશરુએ જ દેવગદેવી અને ખિજરખાની ‘પ્રેમકથા’ લખી છે. તે એ જમાનાનો કવિ હતો. એણે દિલ્હીની શહેનશાહતની તકની ઝાંપડી પણ ભેળું હતી. દેવગદેવી અને ખિજરખાની પ્રેમકથા જેમ એણે લખી છે તેમ એણે અવાહીદીનના જમાનાનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો છે પરંતુ એ ઇતિહાસ ઇતિહાસલેખકનો નહિ પણ કવિનો લખેલો છે, એટલે કેટલીક જગ્યાએ અનિયમોક્તિ છે. છતાં અવાહીદીનના જમાનાનું એમાથી નાઈ ચિત્ર મળી રહે છે.

સાહેનશાહ અકબરે હિંદુ સંસ્કૃતિનો માથો અખ્યાસ કરવા માટે કેટલાક સંસ્કૃત પુસ્તકોનું ફારસીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું. મંસ્કૃતનું જ્ઞાન તો ધણા વખત પહેલાથી મુમલમાન લેખકો મેળવતા આવતા હતા ખનીફા હર્ન-અવ-રશીદ ના દરબારમાં કેટલાયે મંસ્કૃત જ્ઞાતા હતા. ચરક અને સુશ્રુતના અરબી ભાષામાં ભાષાંતર તો ધણા વખત પહેલાં થયા હતા હર્ન-અવ-રશીદના દરબારમાં બે હિંદુ વૈદ્યગૃહ હતા એમ પણ કહેવાય છે. પ્રખ્યાત મુમાદર આદમેરનીનું મંસ્કૃત જ્ઞાન સારું હતું અકબર પહેલાં ફિરોઝ-શાહ તથાબે પણ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરો કરાવ્યા હતા.

ચાર વરસ, ચાર માસ તે ચાર દિવસનો થતા અકબર ભણવા બેઠો. પણ જે ગુરુ મળ્યા તે પોતે જ કણ્ઠતરના શીખીન હતા, એટલે નાનકડો શિષ્ય એમની પાસેથી કાંઈ શીખ્યો નહિ મોટી ઉંમરનો થતા પણ અકબર, શિક્ષકો બદલાવ્યા છતાં કાંઈ શીખ્યો નહિ, ન્યારે હુમાયૂંએ તેને ઉપદેશનો કાગળ લખ્યો એટલું છતાંયે અકબર કાંઈ શીખ્યો હોય એમ લાગતું નથી છતાં મોટી વયે અકબરે વિદ્યા ઉપર જે પ્રીતિ જતાવી તે તો જાણીતી વાત છે પોતાના સમયનો થોડોક ઇતિહાસ એણે સંસ્કૃતમાં પણ લખાવ્યો હતો મહાભારત, રામાયણ, અયર્વેદ, લીલાવતી ગણિત, રાજતરંગિણી, હરિવંશ, નળદમયંતીકથા, સિંહાસનજત્રીશી, યોગવાસિષ્ઠ, ગમાધર વગેરેના ભાષાંતર અકબરે તૈયાર કરાવરાવ્યા હતા બદાઉની નામનો અકબરના જમાનાનો ઇતિહાસકાર, જેનું ખરૂં નામ અબ્દુલકાદીર છે,

તે પણ ભાષાંતર કરનાગઓમનો એક હતો તેણે રામાયણનું ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ભાષાંતર કર્યું હતું અને તેને માટે ૧૫૦ અશરૂદી તથા ૧૦,૦૦૦ ટકા તેને મળ્યા હતા (૨૩૪ ટંકા = ૨૪ પાંડ) ભાષાંતર કરનારાઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મદદ લેતા અને અકબર જાતે એ કામમાં રસ લેતા. બદાઉની લખે છે કે અથર્વ વેદનું ભાષાંતર દક્ષિણમાથી આવેના એક વિદ્વાનને સોંપાયું હતું તેનું નામ શેખ બજાની, મૂળ તો એ બ્રાહ્મણ હતો, પણ પછી મુસલમાન થઈ ગયેલો. સો ચિત્રકારો આ ભાષાંતરોને ચિત્રિત કરી રહ્યા હતા અશુન ફઝલ લખે ■ કે કેટલાક ચિત્રકારોની કૃતિઓ અતિ સુંદર હતી અને એમને ખુદીથી ચૂરપના મહાન ચિત્રકારોની હરોળમાં મૂકી શકાય.

મુગલ સમયના સમાજનું આધુ ચિત્ર આપણને અશુલ ફઝલમાથી મળી આવે છે. દારૂની બદી માધારણ થઈ ગઈ હતી કોર્ટનો બેઠકો આંજી નાખે એવો હતો. અમીરો એક વરમને અતે પોતાનાં બધા વસ્ત્રો-પાપજામા સિવાય-વહેંચી દેતા કોઈ પણ અમલદારને દેશની બહાર દોસત લઈ જવાની રજા મળતી નહિ, એટલે અમીરો પોતાની દોસત પોતે જ ખર્ચો કાઢતા સોલવારી ધણી હતી ઘેટાની કીમત દોઢ રૂપિયો પડતી ગાયની કીમત લગભગ દસ રૂપિયા હતી. ઘઉં છ આનાના મણ (= ૫૫૫ ગ્રે), દૂધ સાડાખાર આનાનું મણ ને ઘી લગભગ સાડાનણ રૂપિયે મણ વેચાતું મુતાગને લગભગ ત્રણ આના (અત્યારની કીમતે) રોજ મળતું, બમારે મનૂર લગભગ એક આનો કમાનો.

અગ્રેજ ઇતિહાસકાર વિન્ઝેન્ટ સ્મિથ પણ લખે છે કે અકમળના જમાનામા મજૂરને ખાવાપીવાની તગી ન હતી આજે દાણાની બગર તેજ છતાં મજૂર અને ખેડૂતને ખાવાના વાધા છે

મેન્ડેસ્લો નામનો જર્મન મુસાફર ઇ સ ૧૬૩૮ માં ગુજરાતમાં આવ્યો હતો ચોવીસ વર્ષના આ જુવાન જર્મને પોતાની મુસાફરીની હકીકત લખેલી, તેમાંથી તે સમયનું ચિત્ર ખડુ કરી શકાય છે મેન્ડેસ્લોએ અમદાવાદનું વર્ણન આપ્યું છે એ પરથી માલૂમ પડે છે કે અમદાવાદ એ સમયે ગુજરાતના ખગીચા જેવું હતું મેન્ડેસ્લો લખે છે કે અમદાવાદમાં જેટલા ઝાડ હતા એટલા જ વાદરા પણ હતા ઇંગ્લીશ ફેક્ટરી (અગ્રેજ કોડી) પર એક વખત મેં ૧૫૦ ગણ્યા હતા તે વખતે ગુજરાતનો સુબો આઝમખાન હતો તેની ઉંમર લગભગ સાઠ વર્ષની હતી તેની પાસે દસ કરોડની દાનત છે એમ કહેવાતું તેની પુત્રી શાહ સુખ જોડે પરણાવવામાં આવી ત્યારે તેણે વીસ હાથી, એક હજાર ઘોડા ને ૬૦૦૦ ગાડા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેની સાથે દાપજમાં આપી હતી તેનું ઘરખર્ચ લગભગ દસ હજાર રૂપિયા દર મહિને થતું હશે

આઝમખાન સાથે મેન્ડેસ્લોની મુનાકાત થઈ હતી અને ચોવીસ વર્ષના જુવાનને આમ એકલો મુસાફરી કરતો જોઈ તેને બહુ આનંદ થયો હતો

રૌમની સાથે જે વખતે દિલ્લો વેપાર ચાલતો-
 લગભગ પહેલી ખીજ સદીમાં-ત્યારે હિન્દુસ્તાનથી રૌમમાં
 મુખ્યત્વે કરીને કાપડ જતું એ ઉપરાંત સોનું રૂપ, મોતી
 અને હીરાનો વેપાર પણ ચાલતો. સીલોનનું એક નામ
 રત્નદ્વીપ પણ છે અને પ્હીની નામના ઇતિહાસકારે લખ્યું
 છે કે સિદ્ધવદ્વીપના રાજાએ રૌમના રાજા કનોડિપસ (ઇ
 સ ૪૧-૫૪) પાસે દૂત મોકલે-તો દિલ્લી રૌમની મોદિનીએ
 રૌમન સ્ત્રીઓને ઘેલી બનાવી દીધી હતી, અને પશ્ચિમા
 ત્યા અત્યંત પાતળું વસ્ત્ર ન પહેરવાનો ધારો કરવો પડ્યો
 હતો. પતન જેવા આ પાતળા વસ્ત્ર રૌમન સ્ત્રીઓને પહેરતી
 જોઈને ત્યાના ગભીર માણસોને દિલ્લીથી પણ થતા લગભગ
 દર વર્ષે ૮૦ લાખ રૂપિયાનું કાપડ રૌમની સમૃદ્ધિ ખેંચી
 જતું એક વખત તો હિન્દના ૧૨૫ વહાણો રૌમને ખિારે
 લાગરીને પડ્યા હતા એ જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો વેપાર
 ચીન, મિઝર અને સીરીઆ સાથે પણ ચાલતો હતો.

પોર્ટુગેઝ-પ્રજામત્તા તત્કાલે વિચાર ધણી જ
 પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે ત્યારે ત્યારે
 દિલ્લીમાં મહાન સમ્રાટો થઈ ગયા છે, ત્યારે ત્યારે એ તત્કા
 સિધ્ધિ બનતું લાગ્યું છે છતાં એ ભાવના પ્રજાના પ્રાણમાં
 જ રહેલી હતી એ વિશે શંકા નથી વેદિ મમયની મમિતિ
 અને સમા જાણીતા છે, ભગવાન શુદ્ધના જમાનાની મહાપ્રથા
 અને મહાપ્રથા પણ જાણીતા થઈ ગયા છે તેમ જ મીઠ
 સમયના ઇતિહાસકારોએ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રજા
 મત્તાક તત્કાલી દસ્તી વિશે આ રીતે વધારે પ્રગટ પાડ્યો.

૬ 'ખીઆમ નદીની પેલી તરફ રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશમાં ૫૦૦૦ અમીરો વડે રાજતત્ર મવાવાય છે. દરેક અમીર રાજને એક હાથી ભેટ ધરે છે '

ધણું કરીને શ્રી કૃષ્ણ આવા પ્રજાકીય તત્રના જ આગેવાન હતા. શાંતિ પર્વમાં એ વિશે એક ઉલ્લેખ છે, જે ઉપરથી વિદ્વાન ઇતિહાસકારો ધારે છે કે પ્રજાકીય તત્ર હિંદમાં ધણા જૂના વખતથી ચાલતું આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ નારદને કહે છે 'સયુક્ત રાજસભામાં બે રાજકીય પક્ષ છે ને તેમાંનો દરેક પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા મથે છે. એવી રાજસભામાં તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ પણ થાય ■ 'અલેક્ઝાન્ડરને પાછા ફરતાં જે લોકોએ લગભગ મરણુ દુષ્ક કરી મૂક્યો હતો તે કુદ્રક અને માલવ લોકોને પોતપોતાના સ્વતંત્ર લોકતત્ર હતા બન્ને પ્રજાએ મળીને સૌ એલગીએ લડાઈ પછીની વાટાઘાટ માટે મોકલ્યા હતા માલવ લોકો સાથેની લડાઈમાં અલેક્ઝાન્ડરને ઝેરી ધા ખમવો પડ્યો તેથી તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે એ લોકો ધણા બહાદુર છે અને તેમને બહુ સતાવવામાં શક્ય નથી ત્રીક ઇતિહાસકારોની વિગત પ્રમાણે 'આવેલા એલગીએ ધણા રૂઆબદાર હતા સંઘળા રથમાં બેઠા હતા તેમણે લાલ અને સોનેરી વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતા અને તેમની ચાલમાં એક જાતનું અસાધારણ ગૌરવ હતું તેમણે કહ્યું દૈવ-અને નહિ કે ભય-અમારા પરાજયનું ને આ સંધિનું કારણ છે અમારી સ્વતંત્રતા હિમાલય જેટલી જૂની છે એને હજી સુધી કોઈએ તોડી નથી 'અલેક્ઝાન્ડરે તેમની શરતો કાઢી પણ આનાકાની વિના તરત સ્વીકારી લીધી સૌ એલગીએ બે પ્રજા

તરફથી મંધિ માટે આવ્યા હતા એ વિગત પરથી ૨૫૮ સમજી શકાય છે કે તે પ્રજાપ્રતિનિધિઓ જ હોવા જોઈએ. અને પછી અલેક્ઝાન્ડર જેમજેમ આગળ ગયો તેમતેમ તેને બીજી પણ પ્રજાકીય મત્તાઓનો અનુભવ થયો હતો.

બાહ્યગર બીજો સમયગ ૮૦ વર્ષે ધ્રુ સ ૧૮૫૧ માં મરણ પામ્યો. એક વખત એણે કંપની મગકાગને ૭ લાખ રૂપિયા બ્યાજે પણ ધીરો હતા અને શીખ વિમુક્ત વખતે તો પોતાને ખર્ચે એ રેજીમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કંપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી.

બાહ્યાદ ઔરંગઝેમે પોતાના વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર રાજા જયસિંહને જ્યારે દક્ષિણમાં મોકલ્યો ત્યારે એ કમ્પાઝેલા મેનાપતિએ માત્ર ગુલુ માસમા જ શિવાજીને હરાવી દીધો. તેને પુરંધર મુકામે મંધિ કરવી પડી. અને પોતાના ગત્યનો મરજો ભાગ આપીને, કેટલાક મજબૂત કિલ્લાઓ આપી દઈને તથા મોમત સરકારમાં પોતાના પુત્ર નંબાજીને પાંચદળરી મનમત બનાવીને, પોતાનું નાનું સગળું ગાંધ્ય બચારી લેવું પડ્યું. દિલ્હીના ગાજાની માફક શિવાજીએ પણ દુરુ કે મોમત દગાગમા દાગરી આપવાની ફજામાંથી મને મુખ્ય કવો જોઈએ માટે બદલે મારો પુત્ર સમાજ આવશે ત્યાંથી દક્ષિણમાં મોમત સરકાર ત્રિગુપ્ત-ગોવગકાડા મામે લુદ કરશે તેમાં મદદ કરવા દે અને આવીશ

મંધિ ચર્ધ ગર્ધ. મંજૂરીનું બાદશાહી ફરમાન પણ આવી ગયું શિવાજી માટે ખિયઅત મોકલાયો. રાજા જયસિંહની શિખામણ પ્રમાણે શિવાજી બાદશાહી ફરમાન લેના છ માઈવ પગે ચાલીને સામે ગયો અને ઘડીમર લાગ્યું કે શિવાજીનું વ્યક્તિત્વ મુગલાઈમાં મળી ગયું છે ! રાજા શિવાજી પોતાના નાના રાજ્યમાં રાજા, પણ મોગલ સરકારના તો એક મરદાર !

રાજા જયસિંહ ધણો વિચક્ષણ ને કુનેહબાજ હતો. તે માત્ર શૂરવીર લડવૈયો કે દીર્ઘદર્શી સેનાપતિ ન હતો તે રાજદ્વારી શેતરંજનો પણ અડગ ખેવાડી હતો. એણે જોઈ લીધું કે મોગલ સૈન્ય બિજાપુર-ગોવળકોડાના લશ્કરને હરાવે ત્યાં સુધી તો શિવાજીની ઐત્રી ખપમા આવે, પણ ન કરે નારાયણ ને જો મોગલ સૈન્ય હાફવા માડે, અને એ જ વખતે દક્ષિણના કુગરેકુગરાની ચાવી ગળવામાં લઈને ફરનારો શિવાજી બદલે, તો દિલ્હી આગ્રાથી હજાર માઈવ દૂર આવેલા મોગલ સૈન્યની કમર દક્ષિણમાં જ ખોદાય ! એણે બીજું એ પણ જોઈ લીધું કે જો શિવાજીને જળવી રાખવાની બાદશાહી રાજનીતિ સફળ થાય તો આખું દક્ષિણ એકલે હાથે જ સાચવી રાખવાની શક્તિ શિવાજીમાં છે શિવાજી જ બાદશાહી સ્તંભ બને, દક્ષિણનો સૂબેદાર બને અને હમેશને માટે દક્ષિણ તરફની પોડા નીકળી જાય.

રાજા જયસિંહ બિજાપુર સર કરવા ચડ્યો. શિવાજી મહારાજની સરદારી નીચેના સૈન્યે આગળ વધીને રસ્તામાં નડતા દુશ્મનોને હરાવવાનું શરૂ કર્યું શિવાજી મહારાજની આ સેવાની ધણી પ્રશંસા ચર્ધ રત્નજડિત ખજર બાદશાહી

પ્રશસાપત્ર સાથે બેટ મળ્યું બિજાપુરથી દસ જ માર્ગલને અતરે બાદશાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું પણ બિજાપુરનો કિલ્લો ધણો મજબૂત હતો મશહર મુન્કમેદાન તોપનો રાક્ષસી માગ હજી મોગન સૈન્યે આખ્યો નહોતો બિજાપુરને ફરતું જાણે સાત માર્ગનું કૃત્રિમ રણ જ હોય તેમ, આડતું ફક્ક કે પાણીનું પાવણ ક્યાય મળે એવું બિજાપુર શાહ આદિલશાહે રહેવા જ નહોતું દીધું.

આવી સ્થિતિમા મોગન સૈન્યની એક બે જગ્યાએ હાર થઈ હુમલો શિવાજી મહારાજની સૂચના પ્રમાણે થએલો, એટલે આરોપ એમના ઉપર જ ચડ્યો જયસિંહના પ્રતિરૂપિં દિલેરખાને શિવાજીને કે. કરવાની પણ માગણી કરી શિવાજીની પોતાની પન્હાળ મદ લેતાં હાર થઈ ખીજો શિવાજી હોય એવો બદાદુર સરદાર નેતાજી બિજાપુરને મળી ગયો રાજા જયસિંહે એને ધણીધણી લાગ્યો આપીને પાછો તો મેળ થો પણ એ અનુભવી ગજ સમજી ગયો કે શિવાજી પણ જો આમ ફરી બેસે-અને ગોવર્ગોડા-બિજાપુર તો એક થઈ જ ગયા છે-તો આખું મોગન સૈન્ય અહીં જ સૂઈ જાય.

મોગન ચહેનવાદતને ભવિષ્યમાં વખતે લાગી જાય એવા આ ભયકર ધા વાળી સેવા તેણે શિવાજીને બાદશાહની હજુરમા મોખવાનું નક્કો કર્યું પુર્વધગની સંધિ પ્રમાણે તો બાદશાહી તહેનાનમા દાગર ગદેવાની ફરગતમાથી શિવાજીને છૂટ મળી હતી એટલે જયમિંદે ખીજી આવખાજી રની દશિજીના સુબેદાર નનનાની તમને દવે તમ મળી જાય એવું છે કેમકે દક્ષિણ જીતવામા ગયા મગદાગે દાયા છે એટલે

બાદશાહી મહેરબાની મેળવવાનું તમારે માટે શક્ય છે. આવી ભવિષ્યના ઉદયની વાત કરીને તેણે શિવાજીને આગ્રા જવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જવા માટે શિવાજીના મનમાં જે શંકા ને વ્યાકુળતા થયાં હતાં તેવાં જ આ વખતે પણ થયાં. વખત છે ને બાદશાહ નારાજ હોય ને આ બધી જાળ હોય તો ? પણ જયસિંહે સોગન લીધા કે તમે અવશ્ય પાછા આવશો જ અને મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્લીમાં તમારી ખબર રાખશે.

પોતે પાછો ફરે ન ફરે તેની કેને ખબર છે ? એટલે શિવાજી પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવા ગામડેગામકું ભ્રમી વળ્યો. મોરોપંત પેશ્વા સાથે માતા જીજ્ઞાબાઈ રાજપ્રતિનિધિ રહેવાનાં હતાં. નેતાજી પાલકર સેનાપતિ બન્યો. આમ પોતે પાછો આવે કે ન આવે, જીવે કે મરે, પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજ્ય તો ચાલ્યા જ કરે એવી સૌને સૂચના આપીને, ઇ. સ. ૧૬૬૬ ના માર્ચ મહિનાની એક સાંજે નવ વર્ષના સંભાજી સાથે તે આગ્રા જવા નીકળ્યો. ૭ વર્ષ પહેલાં અફઝલખાનને મળવા જતાં જીવન, મરણ ને રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રશ્ન જેવી રીતે તેનું અંતર વસોવી રહ્યો હતો, તેવી રીતે આજે પણ એના અંતરમાં જિંકુંજિંકું મંથન ચાલી રહ્યું હતું. પોતે એકલો ન હતો; સંભાજી સાથે હતો, અને બાળબચ્ચાં, માતા, સ્ત્રી, સગાં સંબંધી સૌને છોડીને તેની માથે ચાલી નીકળનાર ચાર હજાર વીર પુરુષો પણ હતા. મહારાષ્ટ્રનું જીવન તેની સાથે આવતું હતું. કદાચ આગાધી પાછા નહિ ફરીએ તો ૧-કદાચ તે વધુ વિચાર કરી શક્યો નહિ.

આયમતા મુર્ખના જૂખરા ગંગમા દરદર ધૂળમા
 હકાતુ મૈન્ય ઝગમગાઈએ જોયા ક્યું, - જોયા જ ક્યું
 અને હેરડે બ્યારે એકલું અધાર ગલુ ત્યારે, ઝગમગાઈ
 જાણે પ્રાણ વિનાનો રેલ હોય તેવા ત્રિવાજ વિનાના
 રાખમદના પાછા ફર્યા.

ચોક્કતાચામતા મૌ ઓંગાગાદ પતેઆ આખું
 ચહેર શિવાજીને જોવા મળ્યું અફઝાખાનને એક વડીમા
 ભગ સૈન્યની વચ્ચે દણી નાખનાર, પૂનામા પેવા
 રાહિસ્તખાનને મધરાતે જગાડીને લગાડનાર, આ વીર
 પુરુષની કીર્તિ રંગેરંગ ફેલાઈ ગઈ હતી એના વીગત પર
 લોકો આક્રોશ હતા બચ્યા પૂછી ગયા છે, 'આમા શિવાજી
 ક્યા ? પનિહારીઓ માથે પાણીના બેડા લઈ શિવાજીની
 મવારી નિહાળવા ઉભી ગઈ છે બારીમા, બાગલામા,
 ગોખમા, બજારમા દરેકે લોકની ડં ગમી છે અને મૌની
 નજર મૌથો આગળ ચાલનારા શિવાજી પર ફગી ગઈ છે
 એની ફેડે પ્રખ્યાત જવાની તલવાર લટકે છે તેની સોનેરી
 નૂના ફલમા જડેના લાલ માણેકનું તેજ રસ્તાની ધૂળથી
 કાપુ પડ્યું છે, પણ છાનું ગટ્ટું નથી લોકોએ આજે
 જાણે પહેલવહેલા સ્વતંત્ર સૈનિક અને વીર સેનાપતિ
 નિહાળ્યા પણ ઓંગાગાદનો મુઝો સફશિસ્તખાન આ
 જમીનદારની માથે પણ ફગ્યો નહિ શિવાજી આગ્રા જાય
 કે ગમે ત્યા જાય, એના જેવો મોટો મુઝેદાર એને મગવા
 જાય ખગે ? શિવાજી અને તેનું ચાલ હજારનું વીર સૈન્ય
 ચહેર મોમગવા નીકળીને હિનારે ગયા ઓંગાગાદનો મુઝો.

શિવાજીને મળ્યો નહિ, તો શિવાજી પણ જાણે ઔરંગઝેબમાં સુખો છે જ નહિ એમ પરભાર્યો ઉતારે જ ગયો. પછી સુખેદાર મળવા આવ્યો.

જ્યાંજ્યાં ખબર પડે છે કે શિવાજી બાદશાહને મળવા આપ્યા જાય છે ત્યાંત્યાં લોકની ઠઠ જામી જાય છે. ગામડાના ખેડુતો ખેતરમાંથી દોડીદોડીને એ મરાઠા સરદારને નિહાળે છે. એનું સૈન્ય ગામને પાદર નીકળે છે કે તરત આપ્ત ગામ જોવા દોડે છે. એની કીર્તિ, એની સાહસકથા એનું વીરત્વ ઘેરઘેર ગવાઈ રહ્યાં છે. બ્રાહ્મણો કહે છે કે એને જવાની હાજરાહજૂર છે. ડાશીલાઓ પ્રમાણે એણે વીર વિક્રમની પેઠે વૈતાળ સાખ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે એણે લઘિમા સિદ્ધિ મેળવી છે. કાઈ કહે છે કે એને એક ફકીરે ઇલિમ શીખવાડ્યો છે. રસ્તા પર ચાલ્યું જતું એ વીર સૈન્ય ને એનો બહાદુર નાયક નિહાળીને સૌની આંખ ઠરે છે.

તથા મહિને શિવાજી આપ્યા પહોંચ્યો. ઔરંગઝેબ બાદશાહનો મુકામ ત્યાં હતો. ત્રીજે દિવસે બાદશાહની પચાસમી તિથિ જીજવવાની હતી અને તે દિવસે દરબારમાં હાજર રહેવાનું શિવાજીને નિમંત્રણ હતું. કુમાર રામસિંહ શિવાજીને દરબારમાં લઈ ગયો ત્યારે દરબારીઓની ઠઠ જામી હતી. બાદશાહની તુલા કરવા માટે સોનારૂપાનો ઢગ કર્યો હતો. દરબારીઓ અને તેમના હજુરીઓ હજુરોની સેખ્યામાં ઊભા હતા. ચારે તરફ રૈસમી ગાલીચા ને જરિયાનની જળજળો શોભી રહી હતી. હીરા, રત્ન ને માણિક્યી પૂરેલી મયૂરાસનના મયૂરની કળા ઝળાંઝળાં થઈ

ગ્દી હતી, અને સાચા અંગૂરી મોતીના ઝુમખા ને તોગથુ નખતેતાઉમને તોભાની ગ્લા હતી.

છેલ્લે દક્ષિણથી આવેલા વીર મરાઠાને કેટલાક મોઘલ મગદારો નિદાણી રજા હતા એટલામા ખુદ બાદશાહ પોને પધાર્યા ઉમરાવોએ ઘૂટણીએ પડી સેજદો કર્યો શિવાજીએ નકર તરીકે પદરસો સોનામકોઝ ધરી અને નીસાઝ તરીકે છ હજાર રૂપિયા ધર્ધા

દૂકી દાઢીનો, વિચક્ષણ ને સરીરે જરા નમેલો ઔરંગઝેમ મીડા અવાજથી બોલ્યો, 'આવો શિવાજી રાજા.'

શિવાજીને સિંહાસન મમલ દોરી ગયા શિવાજીએ નીચા વગી બાદશાહને તથુ સનામ કરી પણ 'રાજા' શબ્દમાં રહેલો કટાક્ષનો રણુકો અને ગર્ભિત અર્થ હજી તો શિવાજી સમજે તે પહેલાં તો ઔરંગઝેમની આખની ઇશારત થઈ અને શિવાજીને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની હરોળમાં તેની જગ્યાએ લઈ ગયા દગબારનું કામ આગળ ચાલ્યું અને જાણે શિવાજી ક્યા ય છે જ નહિ તેમ તેની મામે પણ કોઈએ બોલ્યું નહિ.

શિવાજીએ તો રાજા જયસિંહની વાતચીત પરથી એવી મનોરમ કલ્પના કરી હતી કે પોતાને બાદશાહ દક્ષિણની સુમેદારી આપશે મિત્ર પેઢે રાખશે મિત્રપુર ગોવળકાડાની આગીઘૂગીની વાતો પૂછશે અને પોતે બાદશાહને મિત્રપુર-ગોવળકાડાના રાજ્યનો ખરો ખ્યાલ આપશે પણ અહીં તો શિવાજીને લેવા માટે મામે આવેલા બે સરદારો- બંને ત્રીજા વર્ગના બાદશાહ મલામતે તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું તે પણ મશ્કરીમા ! મૂછમા દસતા હજારો ઉમરાવોની

હાજરીમા તેને ત્રીજા વર્ગના મરદારોની દરોગમા ઊભો
તાખી જાણે તેની નિજુર મસ્કરી કરવાનો જ મૌનો ધરાદો
લાગ્યો દમરો આખમા અદલાસ્ય ભયુ' હતું એવો કુમાર
રામસિંહને પૂછ્યુ 'શુ આ મધા પાયદળરી મનમનદારો
છે ? હું પણ પાય દળરી ?-રામસિંહ !'

રામસિંહ દરબારની રીતભાતથી વાકેફગાઈ હતો તેણે
ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'રાજસાહેબ ! ધીમે જોયો ખુદ
બાદશાહ સલામતનું બ્યાન આ તરફ જોવાય છે ! જોયુ,
હવે નામવર શહેનશાહને સોનાથી તોગશે !'

શિવાજીની આખમા ખુબસ ચડ્યુ એને ધડીબર
ગાડપણ આગ્યુ અફઝલખાનને હથુનારી વીરત્વ બરેલી
ધીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઈ એના રામરોમમા મારવાનો ને
મરી શીદવાનો અમિ પ્રગટ્યો

'રામસિંહ !' તે ફાટી ગએલા ઘોષરે સાહે જોલ્યો
મુખ્ય વજીર જફરખાને કરડી નજરે રામસિંહ મામે જોયુ
રામાસિંહ શિવાજીને શાત પાડે તે પહેલા તો જ્વાળામુખીમાંથી
ભભૂકતા અમિનીમાફકે શિવાજી હિતાવળમા બોલી ગયો,
'મારી પાસે સૈન્યમા ફેટલાયે પાય દળરી છે' નેતાજી
પાય દળરી છે, અને શુ હું પાય દળરી ? લાવ ક્યાં છે
તારૂ ખજર ?' આમ કહીને શિવાજીએ રામસિંહનું ખજર
જેવવા હાથ લાગ્યો કર્યો, પણ જેવે તે પહેલા તો રૂવેરૂવે
બાપેલા કોથથી તે જોભાન ચર્ષ બરસબામા ઢળી પડ્યો !

દરબારીઓએ શિવાજીના શબ્દો સાભળ્યા હતા
દરબારી રીતભાતનો બગ ન થાય માટે તેઓ જોલ્યા નહિ,

પણ મૌના મન વ્યગ્ર થયા હતા. ખુદ સહેનસાહે અવ્યવસ્થા થતી જોઈ ગમગિહને પૂછ્યું, 'શું છે ?'

'એ તો જહાપનાહની સલામે આવેલા, પણ જગલના વાઘ એટલે અહીંની ગરમી ન ખમી શક્યા જરાક બેચેન લાગે છે. એને આવો દરબાર નવો છે, રીતભાત પણ નવી છે. એની બેઅદબી માટે માફી માગુ છું.'

પાસેના દીવાનખડમા લઈ જઈ શિવાજી ઉપર શુભામનુ સુગંધી જળ છાટતા તે બાનમા આવ્યો. ઔરંગઝેમે બેચેન રાજ્યને ઉતારે લઈ જવાની ગળ આપી

ઉતારે તો શિવાજી પહોંચ્યો. પણ શિવાજીના શબ્દો બાદશાહને કાને પહોંચી ગયા હતા. રામસિંહને હુકમ થયો કે જયપુરને ઉતારે શિવાજીને ગપ્પવો અને તેની સખતી જોખમદારી પણ તેને માથે જ નાખી

શિવાજીને હવે કાર્ષક સમજાવ્યું પડી કે આમા આવવાનું મહેલું હતું પણ આમામાથી દક્ષિણમા પહોંચવું સહેલું નથી મિત્રપુર અને ગોવળકોડા જીતવાની આશા આપીને આમામાથી જવાની શિવાજીએ માગણી કરી પણ જવાબ મળ્યો કે 'ચોડી ગાહ જુઓ, પછી ચોખ્ખ થશે'

એક વખત ઔરંગઝેમની મુલાકાત લેવા માટે પણ શિવાજીએ પ્રયત્ન કરી જોયો પણ સાદિસ્તખાન પૂનાના ધા બૂલી ગયો ન હતો એ સાદિસ્તખાન મુખ્ય વજીર જાફરખાનનો માગો થતો હતો માગાએ બનેલીને ચેનાવ્યો હતો કે શિવાજી આખમાથી ઠણુ કાઢે તેમ જીવ કાઢી લે છે. બનેલીએ ઔરંગઝેમને ચેનાવ્યો કે બૂલેચૂકે શિવાજીને એકવા મળતા નહિ મળવાની કાર્ષબૂલ કરે કે દિ મત દેખાડે એ આશા

ફેફડ દત્તી. દસ દગ્ગર લરકરીઓથી ઘેરાએલા અફઝલખાન પર પડેલો ધા સૌને સાંભરતો હતો. વીસ દગ્ગર સૈનિકાથી વીઠાયેલા શાહિસ્તખાન પર તેના ઘરમાં ધા પડ્યો તે કોઈ જુદું ન હતું. જયસિંહ તેને મળ્યો ત્યારે શિવાજીના આવવાના રસ્તા ઉપર બને બાજુ ખડી તલવારે સૈનિકા ઘીબા રહ્યા હતા. શિવાજી મુખ્ય વજીર બહરખાનને મળવા ગયો ત્યારે તેણે 'સાહે, હું બાદશાહ સલામતને વાત કરીશ' એવા બે શબ્દમાં જ વાત પતાવી દીધી.

આવી રિયતિમાં શિવાજીએ ત્રણ મહિના ગાળ્યા. નવ વર્ષના સંભાળને બોળામાં બેસારી શિવાજી રાયગઢને, જીજ્ઞાસુને અને દક્ષિણને સ્વપ્નમાં નિહાળે છે. દૂરદૂર સલામતના કુગરા તેને બોલાવી રહ્યા છે. જાણે પોતે સાંભળે છે કે 'શિવાજી, ઊડ ! આજસ ખંખેરી નાખ. અરજી છોડી દે. આજીજી તજી દે. એક વખત તારૂં પર્વતના બચ્ચાનું હૃદય મેળવી લે; અને એક ઘડીમાં તું બંધન-મુક્ત થશે.'

શિવાજી નજરકેદ બન્યો એટલે રાજા જયસિંહની રિયતિ કફેડી થઈ. શિવાજીને દક્ષિણમાંથી ખસેડવાની જરૂરિયાત એણે જોઈ હતી, પણ રજપૂત તરીકે અને રાજા તરીકે એણે ગંગાજળ લખને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બાદશાહ સાથેની મુલાકાતમાં શિવાજીને સુખેદારી મળે કે ન મળે, પણ તે મહારાષ્ટ્રમાં સહીસલામત પાછો તો આવશે જ. એટલે એણે ઔરંગઝેબને લખ્યું કે શિવાજીને કેદ કરવાથી અથવા મારી નાખવાથી દક્ષિણની રાજદ્વારી રિયતિમાં

બીવડુન ફેર નહિ પડે સિવાજી મેવો વિચક્ષુ છે કે તેનું રાજ્યતત્ત્વ તેની ગેઠદાજરીમાં એમ્ધાઈ આત્મા કરે એવી એણે વ્યવસ્થા મ્ગી છે એટલે સિવાજીને મેળવી લેવાથી વધુ ફાયદો કે રાજદારી મુત્તેદ પણ એજ મનાવે છે જરમિદ આ વાત ઔગઝેમને ગળે ઉતારવા મથતો હતો તે દગમ્યાન તેણે પોનાના પુત્ર ગમમિદને પણ લખ્યું હતું કે સિવાજીની નિદગી લેખમમા ન આવે એ તારે લેતા ગહેવું અને કાષ્ઠપણ મળેગોમા આપણે આપેનું વચન રહેવું જ લેઈએ સિવાજી મદાગાધ્રમા એક વખત સદીમલામત પાછો ફરવો જ લેઈએ પછી બાન્ધાદ મલામતનો દુકમ હો તો આપણે જ એને ઉખેડી નાખીશું પણ રજપૂતનું વચન ફેર ને આપણી જપૂતાઈને કવક ન ચોટે એ પટેનું લેવાનું /

પણ જરમિદ પ્રતિજ્ઞા પાળવા ગમે તેટલો મથે છતાં એ હજાન માર્ધવ દગ હતો ઔગઝમે દક્ષિણની પશ્ચિમિતિ તપાસીને પછી એ પ્રમાણે સિવાજી માથેની પે નાની ગળનીતિ નક્કી મ્ગવાનો વિચાર કયા હતો એટલે જેમજેમ વિજયપુર-ઔરંગઝેબની લજાઈ લખાની ગઈ તેમતેમ સિવાજીની નગરઝેબ પશુ લખાની થઈ પડેલાં તો ગમમિદને મ્દેવામા આ પુ કે સિવાજી આમામા જ ગહે એની જવાબદારી તારા હિપર છે ગમમિદે પિતાની આના પ્રમાને આવી જવાબદારી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી સિવાજી આમામા જે એને માચવવાનું ઠામ અમાઈ નહિ અમાગી તો એન્હી જ માનફૂરી કે અમે વચન આપ્યું છે માટે ત્યારે બા શ દ મલામતની પ્રતિજ્ઞા થાય ત્યારે સિવાજી મદાગાધ્રમા જીવતો પાછો

ફરવો જોઈએ તે પછી સામાન્યના સુધના બગથી એને કચરી નાખનાનો હુકમ થને તો એ હુકમ અમાણો કરવાની અમારી ફગ છે

બાદશાહે હવે વિચાર ફગ્યો પહેલા તો એવો વિચાર આ થો કે શિવાજીને અધધાનિસ્તાનમાં મોકલી દેવો પછી એ વિચાર પડનો મૂક્યો બાદશાહી લશ્કર વિજાપુરમાં ફારે છે એ જોઈને બાદશાહે પોતે દક્ષિણમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કુમાર રામચંદને આમાનો કિલ્લેદાર મનાવી શિવાજીને તેના હાથમાં સોપનાનો નિશ્ચય કર્યો પણ રાજા જયમિલે પોતાના કુમારને લખ્યું હતું કે 'જોજો, બુલેચૂકે પણ શિવાજીને સાચવવાની જવાબદારી લેતો ! એમાં કાળી ટીલી ચોટશે જો પવનને પૂરી રાખી શકાય તો શિવાજીને રોકી શકાય માફી બાદશાહ સત્તામત શિવાજીને ત્યાં રોકી રાખે એ બહુ જ જડગી તો છે જ દક્ષિણમાં મોગવાઈ લશ્કર ફારે છે માટે શિવાજીને ત્યાં રોકવો જ જોઈએ પણ એ કુનેહથી થાય તો જ પાર પડે જબરદસ્તીથી શિવાજીને ગોકાએલો જોશે તો અહીંનું મરાઠી ફળ વિજાપુરને મળી જશે '

પણ ઝાઝગએ કુનેહથી શિવાજીને રોકી રાખીને દક્ષિણની લડાઈનો અત આણુવાને બફે શિવાજીને વધારે મખ્ત બખ્તામાં રાખવાની નીતિ ગ્રહણ કરી શિવાજીના રહેઠાણ પર જારી બહુકની ચોક્કી મૂકાઈ ગઈ અને સહેર કોટવાળ ફલુદખાન હમેશા આનીને બાદશાહને શિવાજીના સમાચાર આપે એવો સખ્ત બદોબસ્ત થઈ ગયો જ્યારે શિવાજીને લાગ્યું કે રાજા જયસિંહ, વજીર, બાદશાહ કોઈ

ખપમાં નહિ આવે ને પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉપર જ છે, ત્યારે તેણે પોતાના અતરમાથી બધનમુક્ત થવાનો માદ સામળ્યો. એણે બાદશાહેને કહેવડાવ્યું કે મારે લશ્કર મદાગપ્પુ પાછું ફરવું જોઈએ અહીંના હવાપાણી અને માફક નહિ પડે બાદશાહે લશ્કર જવા દીધું. જ્યારે સહેલખેલુ કે શિવાજી ધણો હોશિયાર છે, પણ જોશે હાથે કરીને પોતાના માથુસ ઝાંછા કરી દુશ્મનના કિસ્લામા એકલા રહેવાનું પસંદ કર્યું તેની કુનેદબાજી વિષે બાદશાહે કદાચ ધણો દુલકો અભિપ્રાય બાપ્યો દશે.

પોતાના લશ્કરને હવાપાણી માફક ન આવ્યા તો પોતાને તો ક્યાંથી જ માફક આવે ? થોડા જ વખતમાં રાજા શિવાજી માદા છે એવી વાત ચાલી દર સાળે કડિયા બરીબરીને મીઠાઈ, બાદાણુ ફરીંગ, માથુ ને અમલદારોને મોકવાની આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું પહેલાં તો પહેરેગીર કડિયા તપાસતા પણ પત્રી ધીમેધીમે એ રીત બધ જોવી ચર્ષ ગર્ષ ૧૬મી ઓગસ્ટ ૪ મ ૧૬૬૬ ને દિવસે બપોર પત્રી શિવાજીની તનિયત વધારે બગડી તેણે પહેરેગીરને કહેવડાવી દીધું કે મારી તનિયત બહુ ખરાબ છે હું સૂઈ જાઉં છું મને હાડના નહિ ત્યાર પછી તેનો દૂધમાર્ગ હીરોજી ફરજદ લાખી સોડ તાણીને શિવાજીના ખાટલા પર સૂઈ ગયો તેણે પોતાના જમણા હાથમાં શિવાજી મદાગપ્પુ સોનાનું કડુ પહેર્યું હતું અને એ હાથ ખાસ કરીને સોડ બહાર લટકતો ગપ્યો હતો. દુરથી પહેરેગીર એ હાથ અને સોનાનું કડુ હમેશા નિહાંગતા હતા આને

પણ એ જ હાથ જોઈ ગયા હતા શિનાજી સુતો છે એમ ધારીને સોં મપા મારતા બેઠા હતા.

એટલામા મીકાર્ઝના કરડિયા બહાર જના લાગ્યા એકાદ કરડિયો જમાદાર તપાસી જોયો પેડા પતામાના બેચાર બટકા પણ લઈ જોયા. મીકાર્ઝ સારી હતી કરડિયો પમાર થઈ ગયો એવા એક પછી એક મીકાર્ઝના કરડિયા પમાર થના લાગ્યા, અને એવા બે જુદાજુદા કરડિયામા બેસીને બાપ-દીકરો બન્ને જોલમાથી મુક્ત થઈ ગયા સહેર બહાર તદ્દન એકાત જગ્યામા આ કરડિયા ઉતારીને મજૂરો ગવાના થઈ ગયા.

આમ્રાથી છ માર્ઝન દૂર એક ગામડા પાસે જ ગનમા નીરાજી રાએજી વોડા તૈયાર રાખીને એ પિતાપુત્રની રાહ જોઈ રહ્યો હતો માપદીકરો ત્યા પહોચ્યા ને તત્કાલ શુ કરવું તેના નિશ્ચય પર આવી ગયા બીજી જ દિવસે શરીરે બરમ લગાવેલા પાય સાધુ જગલમાથી નીકળ્યા શિનાજી, સભાજી, નીરાજી, દત્ત ત્ર્યબક ને રઘુમિત્ર પાએ સાધુ ગોકુળ મથુરાની જગ્યાએ નીકળ્યા હતા જ્યારે બીજા માણસો સીધે રસ્તે ધરને પધે પડ્યા હતા.

આ દરમ્યાન આમ્રાની જોલમા તો હજી શિવાજી મહારાજ પોતાનો હાથ બહાર લટકતો રાખીને સૂઈ જ રહ્યા હતા એ તો આખી રાત સુતા રહ્યા બીજો દિવસે જાગ્યા પણ લગભગ બપોરે લાખો મદવાડ એટને એમ જ થાય ને ? સવારના પહોરમા તો પહેરેગીરોએ જોલમા નજર નાખી લીધેલી મહારાજ હજી સુતા હતા હાથ બહાર લટકતો હતો હાથમા સોનાનું કડું પણ આબાદ એ જ

હવે એક નોકર બેગેબેડો પગ પથુ તગામતો હતો અવેજના
શિવાજી મહારાજને જિથ પથુ બારે આવી ગઈ! બપોરે
ત્રણ વાગ્યે શાંતિથી જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ
નોકરને માથે લઈ બહાર નીકળ્યો પહેરેગીરોને કહ્યું કે
બહુ અવાજ ન કરતા મહારાજની તબિયત વધારે બગડી
છે હું કાંઈ મારા વૈદની તપાસ કરી વાવું અને હીરાજી-
અવેજ દિવાજી મહારાજ પથુ ઉપડી ગયા

પથુ જેવ ખાલી થઈ એટલે બહુ મનદાર લાગવા
માંડ્યું પહેરેગીરોએ તપાસ કરી તો પાજરામાંથી પખી
જોડી ગયા હતા ગભરાટ ફેલાયો દોડારોડ થઈ તપાસ
થવા લાગી શહેર કોટવાળ કુબુદખાનને ખમર પડતા તે
ખીચારો મૂજતોમૂજતો બાદશાહ મવામતને સનાયાર આપી
આવ્યો 'સવારે તો જે-મા જ હતો બપોરે જે-મા હતો
નિયમ પ્રમાણે સવાગસાજ હાજરી પથુ લેવાય છે ખુદાવદ,
આ માણસ જાદુગર લાગે છે !'

પથુ ખુદાવદ કાંઈ કોટવાળથી હેતરાય તેવા ન હતા
તે તો તરત મમજી ગયા કે રાજા શિવાજી મહારાજને
રસ્તે પડ્યા છે અને અત્યારે ઝપાઢાબવ રસ્તો કાપી રહ્યા
હશે સાહસીમવારો અને ધોડેસવારો ચારે દિશામાં દોડી
વળ્યા ઠેકાણે મળે સંદેશ મોકલાયા રસ્તે ગસ્તો ચોડીદારોથી
સુરક્ષિત બની ગયો જેટલા મરાઠા ગસ્તામાં મળ્યા તે
બધાને આગ્રામાં પાછા લાવ્યા પથુ શિવાજી સભાજનો
પત્તો મળ્યો નહિ

કુમાર રામસિંહની પથુ કમનખતી બેડી સૌને રાકા
પડી કે શિવાજીને નસાડનાર તે જ છે તેને દરબારમાં

આવવાની મના થઈ. તેની મનમજદારી પણ ગર્ભ ને જાગીર પણ જન્મ થઈ.

હવે આ તરફ પેલું ગોકુળ મથુરાં જનારં બાવામંડળ નિરાને ચાલ્યું જાય છે. આગ્રા છોડ્યા પછી તેઓ છ કલાકમાં મથુરાં પહોંચી ગયા. *ત્યાં જઈને પહેલું કામ નદીકાંઠે બેસીને હજમત કરાવી નાખવાનું કર્યું દાંદીમૂછ નીકળી ગર્ભ એટલે શકરના બાવા મટીને સન્યાસી બની ગયા. કેટલાક વૈરાગી બન્યા, કેટલાક ઉદાસી થયા, કેટલાક ગોસ્વામી થઈ ગયા એવી રીતે મથુરામાંથી ત્રણ તડમાં વહેંચાઈને ૪૦-૫૦ માણસો ફરવા લાગ્યા. શિવાજીએ સન્યાસીનો પોલો દડ માણેક, મોતી ને સોનામહોરથી ભર્યો. કેટલાક રત્ન લૂગડામાં પણ શીવી લીધા. જુદાજુદા તડમાં વહેંચાઈને સૌ મુસાફરીને રસ્તે પડ્યા. વારંવાર વેશ બદલાતા જાય છે સાધુ હોય તે વળી વેપારી થઈ જાય છે. વેપારી વળી સોદાગર બને છે, અને જવાનું છે

● મથુરામાં પહોંચ્યા ત્યાં તો જેમ ફક્ત કરમાય તેમ સલાજ કરમાઈ ગયા. નવદસ વર્ષનો છોકરો આવી મુસાફરીમાં સાથે રહેશે તો મુસાફરોના જન જોખમમાં આવી પડશે એમ ધારીને સલાજને તેમણે મથુરામાં મૂકી દીધો. કૃષ્ણાજી કાશી ને વીસાજી નામના બે દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ત્યાં રહેતા હતા. નીરાજીએ તેમને વાત કરી અને કહ્યું કે 'મહારાષ્ટ્રનું નસીબ તાજવામાં છે. અત્યારે તમારી સગવડ અગવડ કે બાદશાહી કોષ તરફ જશે નહિ.' જત્રે સાંભળ્યોએ. સલાજને પોતાને ત્યાં રાખી લીધો ને કૃષ્ણાજી તો સૌને બનારસ સુધી પહોંચાડી પણ આવ્યો.

મહારાટ્ર તરફ છતાં ચાને છે અસ્વાદાળાદ ગયા તરફ જાણે જાના કરવા નીકળ્યા હોય

ક્યારેક બે પાંચ બેગા ચાપ છે ક્યારેક છુટા પડે છે, પણ સૌનો મહેત દક્ષિણ તરફ જવાનો છે આટલી સાવચેતી છતાં એક વખત સપડાયા દરેક રથગમા ખમર આવી ગઈ હતી કે મરાઠાનો રાજા શિવાજી, આટલો ઊંચો ને આવા દેખાવનો ન્યાં હોય ત્યાંથી પકડવો એક ગામમાં ફોજદારે ચકા ઉપરથી પકડા સાજ પડી ગઈ હતી એટલે ફોજીઓને દાસી કેદમાં ગખાવીને તપાસ બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખી ફોજદાર પોતાનું ઘર પાસે હતું ત્યાં સુવા ગયો અરધી રાત્રે ફોજદારને જગાડીને શિવાજી પોતે તેને મળવા ગયો

કેમ મહારાજ, અત્યારે શું છે ?' કહીને આખો ચોળતોચોળતો ફોજદાર અનીમુલી બદાર આવ્યો

અનીમુલી સન્યાસી સામે જોઈ રહ્યો હોવાનું ઝાણું તેજ સન્યાસીના મોં ઉપર પડતું હતું કદ, દેખાવ સવળું વર્ણન પ્રમાણે હતું મુખમુદ્રા સન્યાસીની ન હતી આ કોણ દશે ? શિવાજી હોય તો મારો બેડો પાર ચર્ચ જાય, તે મનમાં વિચારી રહ્યો

એટલામાં શિવાજી બોલ્યો 'હું તમને મળવા આવ્યો છું પણ મારી વાત ખાનગી છે'

ફોજદારે ઇશારતથી પહેરગીરને જતા રહેવા ફરમાવ્યું 'તમે કેને કેદમાં પૂર્યો છે તે તમને ખબર છે ?'

'ના'

'ત્યારે હું પોતે જ શિવાજી છું' શિવાજીએ દિંમતથી

કહ્યું. ફોજદારની નજર આગળ અકબ્રાબાન ને શાહિસ્તખાનનો ઇતિહાસ તરી આવ્યો. તેણે ગભરાટમાં બે પગલાં પાછાં ભર્યાં.

‘પણ ગભરાતા નહિ. હું તમને નજીવી બેટ ધરવા આવ્યો છું.’ એમ કહી શિવાજી મહારાજે મૂઠી ઉઘાડી ફોજદાર તરફ હાથ લંબાવ્યો. એક લાખેક રૂપિયાની કિંમતનો તેજસ્વી હીરો દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઝગારા કરી રહ્યો હતો. ‘લ્યો આ તમને આપ્યું.’

ફોજદારનું મન ગળી ગયું. નોકરીમાં એક લાખ રૂપિયા તો આખી જિંદગીમાં પણ બેગા ચવાના નહિ. તેણે તરત શિવાજીને જવા દીધો.

સવારના બળભાંખળામાં સૌ બનારસ પહોંચ્યા ને નદીકિનારે બેઠેલા એક મુરતી પ્લાઠણને બોલાવી તેની મૂઠીમાં નાનાંનાનાં મોતી રત્ન ને સોનામહોર મૂક્યાં ‘મૂઠી વાળી બાબો. હમણાં ઉઘાડશો મા. પણ આ તમારી દક્ષિણા છે. મને ગગારનાન કરાવો.’ એટલું બોલી શિવાજી ઉતાવળે ઉતાવળે સ્નાન પતાવી રહ્યો હતો, ‘એટલામાં નદીના પટમાં ખૂમાખૂમ ચપ ને શિવાજી નાહો છે તેની તપાસમાં સિપાઈઓ આવે છે એવી ખબર ફેલાઈ. પ્લાઠણે આ ખબર સાંભળી કુતુહલથી પાછળ જોયું ને થોડીવાર પછી પોતાના યજમાન તરફ જોવા નજર ફેરવે છે ત્યાં સામે યજમાન જ મળે નહિ ! પ્લાઠણ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મૂઠી ઉઘાડી જુએ ત્યાં નવ અચરશી નવ રત્ન ને નવ હન નીકળી પડ્યાં ! તેનો બેડો પાર ચપ્પ ગયો. શું શિવાજી મહારાજ જ હતા ! પણ પ્લાઠણને પૈસા મળ્યા

ગયા હતા, તેણે શુરને ઘેર રાખ લેવા જવાનું પેણ પડતું મૂક્યું ને પરભાર્યો મુરતનો રસ્તો લીધો.

એકાદ નમાલુ ધોડું હોય તો જરાક બેસવા ચાલ એવો વિચાર કરીને એક વખત મુસાફરોમાં શિવાજી મહારાજ ટારડું ખરીદતા હતા. પણ પાસે છટક પૈસા મળે નહિ, એટલે સોદાગરને પૈસા સોનામહોરોમાં ચૂકવ્યા. સોદાગર ચતુર માણસ હતો તે બોલી બીકયો: 'આવા નાના ટારડાની કિંમત સોનામહોરોથી કરો છો, એટલે તમારી જરૂરિયાત જતારાં તમે શિવાજી લાગો છો.'

'એમ !' શિવાજી મહારાજ બોલ્યા ને વધારે કાંઈ કહ્યા વિના સોનામહોરની આખી કેચળી તેના હાથમાં મૂકી દઈ ખીંત જ ક્ષણે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

એક વખત ગોદાવરીને કાંઠે આવેલા નાના ગામડામાં એક ખેડૂતને ત્યાં શિવાજીનું મંન્યાસીમડળ આરામ લેવા આવી પહોંચ્યું રાત્રે ખેડૂતના કુટુંબના ડોશીમા મંન્યાસી મડળ પાસે વાતો કરવા આવી મડયા.

'માફ કરજો જોગીમહારાજ !' ડોશીમાએ કહ્યું: 'અમ ગરીબથી નમારી ચાકરી જોઈએ તેવી થઈ નથી. હમણા હમણામા આ મારા પીટયા શિવાજીના માણસોએ બહુ ઉપાડો લીધો છે.' અને પછી ડોશીએ તો પોતા પર જોટલું વીત્યું હતું તે બધું જ શિવાજીના નામને પાચપદર ગાળો દઈને કહી બતાવ્યું. તે વખતે શિવાજી તો કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ ગામનું ને ખેડૂતનું નામ યાદ રાખી લીધા ઘેર પહોંચ્યા પછી ખેડૂતને સહકુટુંબ પોતાને ત્યાં તેજવી તેના ગુકમાનનો બદલો વાળી આપ્યો.

એક સાજે રાવગઢમાં ચોખીદારે જીજ્ઞાસુને આવી કહ્યું કે ખેચાર મન્યાસીઓ આન્યા છે તે તમને મળવા ઈચ્છે છે બાધએ હા પાડી એટલે સન્યાસીઓને ગરમા લાવ્યા નીરાજ પતે વૈરાગી સાધુની પેઠે જીજ્ઞાસુને આશીર્વાદ દીધો. ઝાખા બળતા દીવાના અજવાળામાં જીજ્ઞાસુ નજર માડીને એ વિચિત્ર મન્યાસીઓ તરફ નિહાળી રહ્યા ‘બોલો શું કામ છે મારું ?’

જવાબ તો કાઠએ આપ્યો નહિ, પણ એક જરાક ઠીંગણો, તેજસ્વી સંન્યાસી આગળ આવ્યો ને તેણે જીજ્ઞાસુના ચરણ પાસે સાષ્ટાંગ દડવત્ પ્રણામ કર્યા

સંન્યાસીને પ્રણામ કરતો જોઈ જીજ્ઞાસુ જરા ગભરાઈને તેને બેઠો થવાનું કહે છે તે પહેલાં તો સંન્યાસીએ જમીન પરથી ઊડી માતાના બોળામાં માથું મૂકી ફરી પ્રણામ કર્યા અને તરત જીજ્ઞાસુ પોતાના પુત્રની આકૃતિ કળી ગયા શત્રુના ધગ્મા સિદ્ધ જેવો ને પોતાની પાસે આઠાકિત રહેવા ટેવાએલો પોતાનો પુત્ર સિવાજી જ સંન્યાસીના વપમાં બિભો હતો ! તેનાથી ગદગદ કંઠે બોલી જવાયું ‘શિવાજી !’

મરાઠા સામ્રાજ્યના છેલા બે મહાન પુરુષો તે મહાદેવ સિધીયા અને નાના ફૂલવીસ. બન્નેનાં શરીર અને પ્રકૃતિમાં આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર. નાનાનું કામ નિયમિતઃ સ્વભાવ ગંભીરઃ રમ્યત અને આનંદમોગ્દને એના જીવનમાં નહિ જેતું સ્થાનઃ શરીરે પાતળો, હિચો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ જેવો નરમ ગંભીર અને તપસ્વી, મધ્યયુગના રજપૂત જેવો મહાદેવ. વાતો કરતો હોય. દસતો હોય. બધાની સલાહ લેતો હોય, પણ વિશ્વામ તો પોતાની તસવાર પર જ હોય. હરિપંત ફડકે જેવા પણ નાના પાસે જતા આચકો ખાય. એટલી નાનાની ધાક પણ મહાદેવ તો રણસેનનો લડવૈયો. આનંદો ને મળતાવડો. નેપોલિયનની માફક તોપોના મારામાં પણ શાંતિ જગવે. નાનાનું મન એવે વખતે બધું ઘડે જાય. મહાદેવે જોયું કે બિટિયની સત્તા ઉત્તરહિંદમાં જગવાન બને છે. નાનાની દૃષ્ટિ હતી દક્ષિણ-હિંદમાં દક્ષિણ હિંદમાં મર્વોપરી બની પછી ઉત્તર તરફ જગવાની હતી મહાદેવ સૈનિક હતો, નાના રાજદારી પુરુષ હતો જ્યારે જ્યારે બે ભેગા થયા ત્યારે હિંદનું બાવિ તેમના હાથમાં રમતું લાગ્યું. પણ બન્ને એક બીજા માટે શંકાક્ષીણ હતા. એ શંકાનો ચતુર પરદેશીઓએ લાભ લીધો. આવા મમલમાં તેઓએ એક બીજાને મળ્યા વિના દમ વર્ષ સુધી પત્રચવદારથી જ વાત ચલાવી હતી. નાનામાં જે શક્તિ હતી તે મહાદેવમાં ન હતી મહાદેવમાં જે તાક્ષીમ હતી તે નાનામાં ન હતી. મરાઠી સામ્રાજ્ય બન્નેના સંયુક્ત બળથી જ ટકે તેમ હતું. પણ એવે સમયે બન્નેએ પોતપોતાના મમત્વમાં ધણું ગુમાવ્યું. અને ત્યારપછી તો

મરાઠી સામ્રાજ્યને ઊભા થવાનો સમય જ મળ્યો નથી મહાદેવે પૈમાની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ ન હતી અને તે હમેશા દેવાદાર રહેતો નાનામાં માણસ ઝોળખવાની શક્તિ ન હતી, તે તે હમેશા શકમાં રહેતો. સદાશિવ દિનકર નામના માણસે મહાદેવની ગેરવ્યવસ્થા વિષે લખતા કહ્યું છે કે સુત્ર એ ગણાય જેમાં રાજા પર દેવ ન હોય, સૈનિકોમાં મતોષ હોય તે રૈયત સુખી હોય મહાદેવ પર દેવ હતું પૂરું ન થઈ શકે તેટલું સૈનિકોના પગારમાં વારંવાર ખામી પડતી રૈયત પૂરું પાડી શકે તે કરતા માગણી વધારે થતી મહાદેવના પતનનું આ કારણ અને એ બન્નેનો અસહકાર એ મરાઠી સામ્રાજ્યના પતનનું કારણ

સૈમ્રાદ્ હર્ષ ન્યારે હિંદમાં સાર્વભૌમ હતો ત્યારે ચીનમાં સરોગસન મળ્યો નામે રાજા હતો તેને બે રાણી હતી હરીતારા ને શ્વેતતારા હરીતારા નેપાલ રાજાની પુત્રી હતી ચીનનો દૂત નેપાલ ને તિમેટમાં ચઢને હર્ષના દરબારમાં આવ્યો હતો હિંદમાં અવધ્ય-પણ મૂળ હિંદમાં પ્રચલિત એના ધણી પુસ્તકો હજી પણ ચીન ટિમેટમાં મોજૂદ છે અને ભારતની સંસ્કૃતિનો ખરાખર ખ્યાલ લેવા માટે એ પુસ્તકોની મદાયતા અનિવાર્ય છે

હિંદ ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ એ ગુપ્તયુગ છે અદ્રગુપ્ત સમુદ્રગુપ્ત, ચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય વગેરે ગુપ્ત રાજવંશીઓના સમયમાં હિંદના સાહિત્ય ને કલાએ પણ મર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું કાદિયાન વિદ્યાભ્યાસ અર્થે આવ્યો ને ત્રણ વર્ષ પાટલિપુત્રમાં રહ્યો તે આ સમયમાં કવિ કુવળુરુ કાલિદાસ આ

સમયમા મુદ્રાગદમ ને મૃત્તિકાટિક પણ આ જમાનાના ગણાય છે પ્રસિદ્ધ ગણિતજ્ઞ આર્યભટ્ટ, વગદમિદિગ ને ધ્વજાગ્રમ એ પણ આ સુ-ધ્યુગના જ નરરનો બનારમ પામે સાગનાયમા તે જમાનાની મુદ્રા શિલ્પકૃતિઓ હજી મોલુદ છે કુતુબમિનાર પાસેનો પ્રખ્યાત લોદસ્તંભ-જેની અદ્ભુત કારીગરી માટે હજી પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ થવાય છે- તે ગુપ્ત સમયનો અવશેષ અજાટની મનોહારી ચિત્રાવલી ગુપ્ત મમયની ગતગજ જેરી છે આ સમયમા જ હિંદુ મંદિરકૃતિનો મૃદો લઈને કુમારજીવ ચીનમા ગયો હતો ભારતીય સંસ્કૃતિ જવા સુમાત્રા સુધી ફેલાઈ તે આ મમયમા જગતની સુપ્રસિદ્ધ નગરી ગમ સાથે ભારતનો વ્યાપાર તે વખતે લમધોકાર ચાલતો મહાભારત જેવા વિશાળ ગ્રંથનું અંતિમ રુપ નિર્માણ થયું તે આ યુગમા ચીનથી સમ્રાટનો મંદિર આવેલો ભારતસંસ્કૃતિના પડિત મોકલો આહીથી ત્યા પડિતો જતા પરમાર્થ નામના હિંદી સાધુનું ત્યા જ મૃત્યુ થયું હતું અને એવા તો અનેક હતા

હિન્દુસ્થાન શબ્દમા હિન્દુ-ધર્મ-પ્રત્યે આ-બાનું કહેવામા આવે છે પણ ખરી ગીતે એ શબ્દનું ચીનીસ્વરુપ યુઆનસ્વાગે, ચીન-તુચ્ચદ એમ આપ્યું છે ભુદરુપી દિવાન્ગ આયમી ગવા પછી, નિર્મળચદ્ર જેવા સાધુઓએ, ભારતીયમંદિરકૃતિનો દીપ દમની ગણ્યો-અનેક ગ્રંથો વેડીને અનેક વિટબનાઓ ભોગવીને-એ કાગણે જ આ દેશને ચીન-તુ (મન્દુ) કહેવામા આવે છે આહી એક વાત નોધવા જેવી લાગે છે કે ભારતમાથી છેલ્લો આચાર્ય ચીનમાં ગયો, તેને

તેડવા દિદીવહાણો આવ્યા, ત્યારે તેણે એ દેશ છોડવા ના કહી એવું કહીને કે હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઇ છે, જે દેશમાં સેવા કરતા જીવનવીત્યું એ દેશને જ હવે તો આ દેહ સમર્પણ હો !

ગુપ્તકાળ સૂવર્ણયુગ ગણાય છે, અને જેમ તેનું સ્થાન સાહિત્યકળામાં સર્વોત્તમ છે, તેમ વ્યાપાર ને આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ તે સમય સર્વોત્તમ મનાય છે. દિદ્દ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે એ દૃષ્ટિએ, નહેરો ખાતર, જમીનનું વર્ગીકરણ, જગતની પેદાશ, વગેરે સર્વ વિષય પર હાલતું સુધરેલું રાજતત્ત્વ જોટલી નજર રાખે તેટલી નજર ગુપ્ત કાળના શાસ્ત્રાઓએ રાખી છે. રેશમ, અને ઉન એની વિવિધ વણાટોનો ફાહિયાને ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત ખીજના મમયનો કુતુમ્બિનાર પાસે ૨૨ પુટ હતો. ને લગભગ ૧૬ ઈંચ વ્યામનો જે લોહસ્તંભ છે તેનું પૃથક્કરણ કરતા માત્ર ૫૩૫ છે કે તેમાં ૬૬ લાગ શુદ્ધ લોહ છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે આવો લોહસ્તંભ ધડી કાઢવો એ કષ્ટનાતીત વસ્તુ લાગે છે વર્ષો થયા ખુદલી હવામાં છતાં તેને કાટ લાગ્યો નથી. ઉદ્યોગના વિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં લોહમાં એવી રાસાયનિક મેળવણી કરવી કે જેથી કાટ લાગે નહિ, એ વસ્તુ આજ પણ માન ઉપજાવે છે. લોહના અનેક પ્રકાર અને ઉપપ્રકારની માહિતી મળી આવે છે, એ જોતાં તે વખતની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ માટે આપણને ગર્વ લેવાનું મન થાય. બનારસ, મગધ, સીયોન, નેપાલ, અંગ, માઇસોર સુગત ને કવિગ-હજી હમણા જ તલવાર માટે પ્રખ્યાત મનાતા. નાવદાવિધવિદ્યાલય પાસે લગભગ ૮૦ પુટ હતી તાંબાની શુદ્ધની મૂર્તિ હતી.

બર્મિંગહામ મ્યુઝીઅમમાં ગ્રેલી સાડાસાતકુટ ઉચી છુદ્દની મૂર્તિ ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયની છે. વહાણનો ઉદ્યોગ નગરરચના, વ્યાપારમંડળો, મંજુર અને મંજુરીના નિયમો, રાજસભા, આ સર્વ રચના એમ બતાવે છે કે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય જેટલું વ્યવસ્થિત અને બળવાન હતું તેટલું જ પ્રગતિશીલ હતું. અજંટાની ગુફાનાં ચિત્રો વિશે એક રૂચ લેખકે લખ્યું છે કે ભારતીય ગરફિનીમાં જે કાંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ હતું તે આંહી રજુ થયું છે. ગ્રીકીય લખે છે કે અજંટાના મારા લાંબા વાસ દરમ્યાન એક પણ દોષ-દાયની બેદરકારીમાંથી જન્મતો-આ ચિત્રોમાં જોવામાં આવ્યો નથી. હિંદુસંસ્કૃતિમાં ગવાવણી સંયમની બાવનાનું આ પરિણામ છે એટલાજ માટે ભગવાન તથાગતે ‘મધ્યમમાર્ગ’ ઉપદેશ્યો છે. ‘સંસારસું સરસો રહે ને મજ મારી પાસ’ એ વાક્યમાં પણ જીવનવિકસ કરતાં કરતાં જીવનવિકાસ સાધવાની આવી મૂકેલી છે. ગુપ્ત સમયની કાંઈ વાત નાના પાયાપર કે મુશ્કેલિસ માણસોને છાજે તેવી નથી. જાણે આર્થ શબ્દને સાચા સ્વરૂપમાં રજુ કરવો હોય તેમ તેમણે જવા, પેશુ, કમ્મોડિયા, સીયામ, ચીન અને જાપાન સુધી આર્થસંસ્કૃતિનો મંદિરો પાઠવ્યો. એ સમયે ધરાન અને પુર્ક-સ્તાનને રસ્તે છેક રોમ સુધી હિન્દનાં યશોગાન ગવાઈ રહ્યાં હતાં. એમને મન ‘આર્થ’ શબ્દ તેજસ્વી, જ્વલંત અને સર્વોચ્ચ ગુણના પ્રતિબિંબ રૂપે હતો જે માણસ આર્થ દોષ તે મુશ્કેલીસ અશક્ત કે પરાધીન હોય જ નહિ આર્થક્રતિ-દાસનો પ્રધાન સ્વરૂપ પા

ત્રિ છે:

મુક્ત છે.’